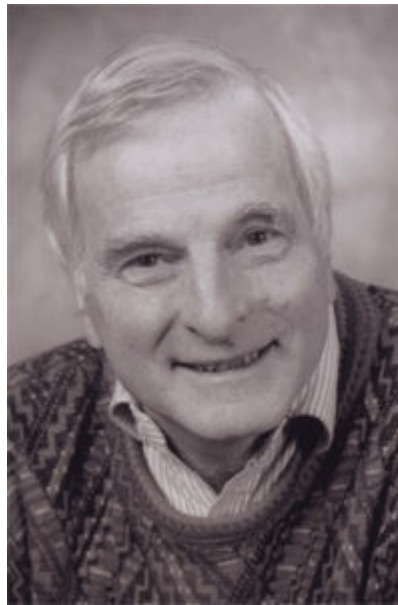

Keith Hopkins

- een intellectuele biografie -

Keith Hopkins

- een intellectuele biografie -

Pascal Viskil

**Research Master Thesis
History: cities, states and citizenship**

**Dr. E.A. Hemelrijk
Dr. E. Jonker**

**Universiteit Utrecht
november 2006 – april 2007**

Inhoudsopgave

Voorwoord		7
Inleiding	Pionier of trendwatcher?	8
	<i>Het verleden als incomplete legpuzzel</i>	
	<i>Over methode – conventie en verzet</i>	
	<i>Wetenschapsfilosofische continuïteit en praktische metamorfose</i>	
	<i>Morris Keith Hopkins (1934-2004)</i>	
	<i>Verantwoording en opbouw van het betoog</i>	
Hoofdstuk I	Keith Hopkins – biografische schets	14
	<i>Ontwikkeling & ontplooiing (1934-1963)</i>	
	<i>Intellectueel dubbelleven (1963-1985)</i>	
	<i>King of the hill (1985-2001)</i>	
Hoofdstuk II	Sleutelpublicaties – hypothesen en deductie	22
	<i>Vroege methode – feiten en inzichten</i>	
	<i>Sociological studies in Roman history</i>	
	<i>Deel een – Conquerors and slaves (1978)</i>	
	<i>Deel twee – Death and renewal (1983)</i>	
	<i>Deel drie – The price of peace</i>	
	<i>Conclusie</i>	
Hoofdstuk III	Sleutelpublicaties – empathie en fictie	47
	<i>Latere methode – narratieve, empathische en onconventionele geschiedschrijving</i>	
	<i>Novel evidence for Roman slavery (1993)</i>	
	<i>Christian number and its implications (1998)</i>	
	<i>A world full of gods (1999)</i>	
	<i>Onveranderde idealen</i>	
	<i>Conclusie</i>	

Hoofdstuk IV	Hopkins in historiografische context	67
	<i>Sociologie in Groot-Brittannië</i>	
	<i>Intern verzet – interdisciplinaire tijdschriften als progressieve podia</i>	
	<i>De narratieve verleiding</i>	
	<i>Narrativisme en de verbeelde context</i>	
	<i>Conclusie</i>	
Conclusie		72
Bibliografie		85
Appendix I	Jaartallen	92
Appendix II	Publicaties	94

Figuren en tabellen

- Omslag: Keith Hopkins (bron: www.profilebooks.co.uk/images/authors/a231.jpg)
- Figuur 1: Stamboom van Morris Keith Hopkins
- Figuur 2: De groei van slavernij in Romeins Italië (bron: Keith Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume 1* (Cambridge 1978) 12)
- Figuur 3: Fluctuatie in het gevonden aantal zilveren munten, geordend in tijd en geografische locatie (bron: Keith Hopkins, 'Taxes and trade in the Roman empire (200 BC-AD 400)', *JRS* 70 (1980) 101-125, aldaar 113)
- Figuur 4: Speculatieve aantallen vroege christenen (bron: Keith Hopkins, 'Christian number and its implications', *Journal of early Christian studies* 6 issue 2 (1998) 185-226, aldaar 192)
- Tabel 1: Overlevenden tot bepaalde leeftijd in een stabiele populatie met verschillende levensverwachtingen bij geboorte. (bron: Keith Hopkins, *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume 2* (Cambridge 1983) 72)
- Tabel 2: Aantal bekende consuls en benoemde consuls in het Principaat. (bron: Keith Hopkins, *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume 2* (Cambridge 1983) 129)

Marieke
Uxori dilectissimae

'Not much changes in the world of scholarship'

Keith Hopkins

Voorwoord

Het idee om deze scriptie te schrijven ontstond naar aanleiding van een *tutorial* historiografie over drie bekende oud-historici bij Frans Willem Lantink. Tijdens een college over het brongebruik van Edward Gibbon op de afdeling bijzondere collecties van de universiteitsbibliotheek ontdekte ik hoezeer de methode van een historicus een interessant onderzoeksonderwerp is. Kort daarop kreeg ik met het proefschrift van Bert Overbeek over Theodor Mommsen een blauwdruk in handen voor een eventuele benaderingswijze. Binnen *no-time* had ik een idee, een aanpak, alleen nog geen geschikte historicus om te onderzoeken. Mijn voorkeur ging uit naar een gelauwerde oud-historicus uit de twintigste eeuw met een oeuvre waar ik al enigszins mee vertrouwd was. Maar nog belangrijker, het moest iemand zijn wiens methode uitdagend genoeg is om een halfjaar lang te bestuderen. De keuze viel al snel op Keith Hopkins, die ruimschoots aan deze criteria voldoet.

Voor u ligt de neerslag van zes maanden inspanning. Met als resultaat een onderzoek naar de methode van één specifieke oud-historicus en diens positie binnen de ontwikkelingen die de geschiedschrijving in de afgelopen halve eeuw hebben bepaald. Zonder de hulp van verschillende mensen had ik deze klus nooit kunnen klaren. Allereerst zijn dat mijn begeleiders Emily Hemelrijk en Ed Jonker, die mijn eerste versies voorzien hebben van aanvullingen en suggesties. Zij attendeerden me op de vele valkuilen die een intellectuele biografie herbergt. Verder ben ik dank verschuldigd aan diegenen die zo vriendelijk waren de vroege versies van dit manuscript te bekritiseren, Arnout en Rutger. Maar ook professor Blok was bereid haar ideeën over Hopkins en zijn werk met mij te delen. Verder heeft mijn vrouw Marieke een onmiskenbare invloed gehad op het resultaat. Steeds wanneer ik haar over Hopkins vertelde, volgde een onophoudelijke stroom kritische vragen die een belangrijke bijdrage zijn geweest voor mijn betoog. Ik bewonder haar geduld voor de momenten dat ik gestrest door de kamer ijsbeerde al mompelend dat ik nooit een heel oeuvre tot zijn recht kon laten komen in slechts één scriptie. Ten slotte wil ik Addy bedanken, zonder haar steun en zonder haar vertrouwen had ik het überhaupt nooit zover geschopt.

Pascal Viskil
Utrecht, 13 april 2007

De werkwijze van een historicus is vrijwel onophoudelijk onderschat binnen en buiten de discipline van de geschiedwetenschap. Terwijl het juist de historicus is die beslist welk onderwerp wordt behandeld, hoe de ordening van zijn argument is en welke bronnen ter ondersteuning van zijn betoog dienen en welke niet.¹ De bronnen – hoewel het tegendeel meer dan eens is beweerd – spreken immers *niet* uit zichzelf.² Degene die de bron tegen het licht houdt, die er vragen aan stelt, is degene die de bronnen laat spreken. Anders gesteld: de historicus is van essentieel belang voor de vorming van een historisch discours. Het mag dan ook niet verwonderen dat historici voortdurend verschillende verhalen over het verleden vertellen. Deze variatie is in sommige gevallen ongetwijfeld het gevolg van de kwaliteit van de onderzoeker, maar belangrijker is de manier waarop de bron aan de tand wordt gevoeld en welke factoren door een onderzoeker als belangrijk worden gekwalificeerd.

Het verleden als incomplete legpuzzel

Een historicus brengt structuur aan in het verleden door historische gebeurtenissen in zijn betoog chronologisch of juist thematisch te rangschikken en door onderlinge gebeurtenissen op een hiërarchische basis van elkaar te scheiden. Het is de verteller die bepaald welke personen en evenementen in zijn verhaal worden genoemd – en misschien nog wel belangrijker: wie of wat er *niet* wordt genoemd. Deze manier van werken wordt al eeuwenlang toegepast door geschiedschrijvers uit allerlei verschillende beschavingen en culturen. Daardoor zijn alle overleveringen uit het verleden onvolledig, bevooroordeeld en dus slechts voorwaardelijk representatief voor de historische realiteit. De autoriteit van veel van het historische bewijsmateriaal dat wordt gebruikt als grondstof voor hedendaagse geschiedschrijving is, eufemistisch uitgedrukt, arbitrair. Volgens mij is dat de kern van het probleem waar veel historici mee worstelen.

Het onderzoeksterrein van de historicus wordt gevormd door bronnen. Deze bouwstenen van het historisch onderzoek worden soms vergeleken met puzzelstukjes die een neerslag zijn van een fragment verleden. Dit levert een aardige metafoor op van een historicus die de stukjes goed moet leggen om een beeld van het verleden te krijgen.³ Naast het probleem van de voorwaardelijke betrouwbaarheid van bronnen is de moeilijkheid van het historisch ambacht dat de legpuzzel wordt geleverd zonder voorbeeld en dat een deel van de stukjes wordt gebruikt door andere onderzoeksdisciplines, zoals archeologie, sociologie en antropologie. Het

---

¹ 'Whatever the apparent preoccupations of historians [...], whatever excesses of self-indulgent fact-grubbing [...] may have distracted them, it is the common and inescapable problematic of structuring which gives their work its final seriousness.' Philip Abrams, *Historical sociology* (Near Shepton Mallet 1982) xv.

² Zie voor uitgebreid commentaar R.G. Collingwood, *The idea of history* (Oxford 1993 (herziene uitgave) – 1946¹) 236-238, 245 en 257-261. Hét voorbeeld van de opvatting dat bronnen voor zichzelf spreken, is zonder twijfel de Duitse oud-historicus Theodor Mommsen (1817-1903). Mommsen was weliswaar een meester in details (zijn *Corpus Inscriptionum Latinarum* is onovertroffen), maar hij was niet in staat om grootschalige problemen het hoofd te bieden. Collingwood, *Idea of history*, 131-132.

³ N. Christie and R. Young, 'Reflections on the old and sterile debate: archaeology and history. What relationship?', in: *Medieval History* 4 (1996) 170-186, aldaar 181.

onderzoeksmateriaal is dus niet alleen onvolledig vanwege de vernietigende werking van de tand des tijds, maar ook door institutionele specialisatie.

Over methode – conventie en verzet

Methode, de manier waarop een historicus in staat is zijn betoog op te bouwen, is de centripetale kracht waar de meeste debatten in de discipline geschiedenis door blijven ronddraaien. De methode van onderzoekers in de geesteswetenschappen is een studie op zichzelf. Het geharrewar van de disciplines die hiertoe worden gerekend heeft iets weg van een strijdtoneel, waar tegenbewegingen zich onophoudelijk verzetten tegen de heersende conventie. Uiteraard is het te eenvoudig om het wetenschappelijke debat te reduceren tot twee statische tegenpolen – conventie en verzet – die elkaar over en weer bestoken. Een wetenschappelijk debat kent vele variaties en partijen die allemaal maar moeilijk in een hokje passen. Ik zie de situatie daarom liever overdrachtelijk: de voorstelling van *academia* is geen stillevens dat geschilderd wordt in zwart en wit, maar laat zich beter vergelijken met een impressionistische, kleurrijke schildering van Renoir.

De debatten die in het verleden zijn gevoerd door historici gingen vooral over de manier waarop met bronnen wordt omgesprongen. Er zijn na verloop van tijd verschillende methodes ontstaan die de historicus kan gebruiken om het verleden te interpreteren en te beschrijven. De belangrijkste daarvan is het historisme. Deze methode werd ontwikkeld in de negentiende eeuw, een periode waarin er veel veranderde in de wetenschappelijke wereld. Geschiedenis ontwikkelde zich gaandeweg tot een autonome discipline, die zich losmaakte van de positivistische wetenschappelijke pretentie om algemene wetten te ontdekken. De Duitse historicus Leopold von Ranke (1795-1886) introduceerde in 1824 een hermeneutische methode van invoeling (*Einfühlung*) die hij historisme noemde. Zijn empathische methode verlangde van de historicus dat deze bij de directe bestudering van de bronnen oog had voor de vreemdheid van het verleden, voor de context van historische gebeurtenissen en voor het proces. Dat laatste betekent dat een historicus de relatie tussen verschillende feiten en gebeurtenissen door de tijd heen in ogenschouw diende te nemen. Ranke vond, anders dan wat tot die tijd gebruikelijk was, dat een historicus niet hoorde te oordelen over het verleden, maar hoorde te laten zien hoe het werkelijk was geweest – '[...] bloß zu zeigen, wie es eigentlich gewesen'.⁴

De historistische beweging verzette zich tegen de extreemste pretenties van het positivisme, maar werd er tegelijkertijd door beïnvloed. De doelstelling om wetmatigheden te ontdekken werd weliswaar terzijde geschoven, het verzamelen van feiten (eveneens een belangrijk positivistisch agendapunt) werd wel degelijk ter harte genomen. Het adagium van de positivisten was de ontkenning dat wetenschappelijke bewijsvoering ook retorische argumentatie en interpretatieve invloed bezit. Deze ontkenning werd overgenomen van René Descartes (1596-1650).⁵ De historisten verzetten zich hier tegen, daarom zagen zij de hermeneutische methode als het begin van het historisch bewustzijn.⁶ De Pruisische school, zoals de volgelingen van Ranke worden genoemd, maakte zich de hermeneutische methode (het inleven in bronnen) eigen en richtte zich

---

⁴ Frank Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984) 172.

⁵ Ed Jonker, *De geesteswetenschappelijke carroussel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006) 47.

⁶ Collingwood, *Idea of history*, 259.

daarbij vooral op belangrijke personen en gebeurtenissen. Hun geschiedschrijving beperkte zich veelal tot het politieke of militaire verleden. Begrijpelijk, aangezien een brongerichte historicus vooral het verleden ziet dat geschreven werd door overwinnaars.

De stelling dat het verleden wordt geschreven door winnaars vormt een belangrijk uitgangspunt in de kritiek die er aan het einde van de negentiende eeuw kwam op het historisme. De kritiek kwam voort uit sociaal-economische problemen die in deze periode nadrukkelijk werden. Het verleden, zo claimden de critici, verdiende meer dan alleen politieke diepgang. Andere groepen dan de elite hadden ook recht op een verleden en omdat niet elke groep even goed werd vertegenwoordigd in de bronnen moest de historicus zich andere methoden aanmeten dan de historicistische. De roep om een bredere geschiedschrijving met behulp van een ander instrumentarium wordt aangeduid als de *Methodenstreit* die in 1891 in gang werd gezet door de Duitse historicus Karl Lamprecht (1856-1915). Volgens Lamprecht was er in de hele geschiedenis een constante 'nationale geest', de *Volksseele*, die met behulp van statistiek in kaart moest worden gebracht. Hij zag het verleden als een aaneenschakeling van mechanismen die niet bloot te leggen zijn met de hermeneutiek van de Pruisische school. Vooral Lamprechts oproep om sociaal-wetenschappelijke methodes te gebruiken in de geschiedschrijving en het internationale gehoor dat hij kreeg, zijn in dit betoog van belang.

Wetenschapsfilosofische continuïteit en praktische metamorfose

Debatten zoals de *Methodenstreit* komen in veel soorten en maten voor in de historiografie. Het verzet van Lamprecht is voor de geschiedwetenschap in de twintigste eeuw misschien wel als het belangrijkste te benoemen, omdat het internationaal leidde tot een breed scala aan praktische veranderingen in de geschiedschrijving. De kritiek van Lamprecht werd in Frankrijk in de praktijk gebracht door de oprichters van het tijdschrift *Annales*. Mede onder invloed van de *Annales*-school veranderden niet alleen het onderwerp en de methode van de historicus, maar ook diens vertelwijze, perspectief, bronmateriaal, doelstelling en academische context.

Opvallend aan de historiografische debatten in de negentiende en twintigste eeuw, de *Methodenstreit* inclusief, is dat ze allemaal hun oorsprong vinden in abstracte wetenschapsfilosofische problemen die in de negentiende eeuw centraal kwamen te staan. Want hoewel de zich nieuw vestigende specialismen binnen de geschiedschrijving kritiek leverden op de oude, conventionele methode, bleven zij vasthouden aan dezelfde theoretische kwesties: hoe wordt maximale objectiviteit behaald? Bestaat objectiviteit überhaupt wel? Of, wat is de rol van taal? Hoe komt de bron over op de historicus? En, hoe komt historisch werk over op de lezer? Hoe schadelijk is deze brugfunctie voor het begrip van het verleden? Vanuit welk perspectief laat het verleden zich het beste vangen? Zo bezien valt de stelling te verdedigen dat er theoretisch gezien weinig vooruitgang is geboekt binnen de discipline.

Morris Keith Hopkins (1934-2004)

Hoeveel er praktisch kan veranderen in de historiografie en hoeveel er tegelijkertijd theoretisch ongewijzigd blijft, is te illustreren aan de hand van de carrière van een oud-historicus die bekend staat om zijn onconventionele methodologie: Keith Hopkins. Juist door zijn methodologische nadruk sluit hij nauw aan bij de algemene nadruk die in het historiografische debat wordt gelegd op methode. Daarnaast is Hopkins uitermate geschikt voor een vergelijking tussen het specifieke

en het algemene omdat tijdens zijn wetenschappelijke carrière, in de periode van 1960 tot 2000, belangrijke ontwikkelingen in de (geschied)wetenschap plaatsvonden waarvoor hij niet immuun bleek.

Hopkins' loopbaan had een opmerkelijke *Werdegang*. Zijn studie in Klassieken aan Cambridge werd beloond met een promotie, die hij echter spoedig afbrak om sociologie te doceren aan een andere universiteit. Hopkins keerde pas terug in vertrouwde kringen als leerstoelhouder oude geschiedenis in Cambridge, nadat hij hoogleraar sociologie en antropologie aan weer twee andere universiteiten was geweest. Tot zijn benoeming in Cambridge leefde Hopkins een intellectueel dubbelleven als oud-historicus en socioloog.

Intellectueel gezien stond Hopkins in twee compleet verschillende werelden. Enerzijds was hij lid van de snel groeiende, theoretisch sterke sociaal-wetenschappelijke faculteit in de hoedanigheid van socioloog, anderzijds maakte hij deel uit van de historicistische geesteswetenschappelijke faculteit als oud-historicus.⁷ De verschillende kwaliteiten van de faculteiten lijken beide de verschillende uiteinden van een spectrum te vormen. Met een theoretisch deductieve onderzoeksmethode hoopt een sociaalwetenschapper duidelijkheid te krijgen in brede, algemene vraagstukken. Het liefst zou hij wetmatigheden ontdekken in de samenleving. Door inductief en brongericht te onderzoeken probeert de conventionele historicus de feiten te ordenen en de waarheid van het (meer) specifieke te achterhalen. De methodische verschillen per discipline doen vermoeden dat er binnen de wetenschappelijke wereld voortdurend sprake moet zijn van wederzijdse beïnvloeding en inspiratie door onderzoekers. De eerste inspiratie komt, vanzelfsprekend, van leermeesters. In het geval van Hopkins is dat een interdisciplinair gezelschap met onder andere de oud-historici Hugo Jones en Moses Finley, de sociologen Norbert Elias en David Glass en de antropoloog Clifford Geertz. Allen zijn gerenommeerde wetenschappers van wie intellectuele opvattingen en methoden invloedrijk zijn (geweest) binnen de wetenschap.

Juist omdat Hopkins in verschillende tradities stond en verschillende methodes had aangeleerd, onderscheidde hij zich van zowel de oud-historici als de sociologen. Van de laatste groep vanwege zijn – naar eigen zeggen – beperkte kwaliteiten als socioloog.⁸ Hij was anders dan de meeste oud-historici (van die tijd) omdat hij brede methodologische veranderingen voorstond. Zo implementeerde hij sociaal-wetenschappelijke methodes uit de sociologie en antropologie in zijn oud-historische instrumentarium. Hopkins had daarbij de gewoonte om uitgebreid aandacht te besteden aan dit verschil ten aanzien van zijn positivistische collega-historici. In zijn carrière trok hij onophoudelijke van leer tegen de 'conventional historians', die met hun methode illustreerden wat wetenschap, volgens hem, *niet* hoorde te zijn. Hij hekelde de 'vergoddelijking' van de bron als boodschapper van het verleden, de strenge inductie, de verregaande specialisatie in het vakgebied en het ontbreken van de drang om overzichten en syntheses te maken. Deze kritiepunten zijn in elk artikel van zijn hand terug te vinden. Hij was overtuigd van zijn

---

⁷ De eerder geciteerde passage uit Abrams luidt volledig: 'Whatever the apparent preoccupations of historians and sociologists, whatever excesses of self-indulgent fact-grubbing or zealous theory-construction may have distracted them, it is the common and inescapable problematic of structuring which gives their work its final seriousness.' Abrams, *Historical sociology*, xv. Abrams wijst op het punt waar historici en sociologen fundamenteel verschillen, maar tegelijkertijd waar zij, ondanks het verschil, toch weer bij elkaar komen.

⁸ Gijs Moes, 'Ik ben een kok, geen vertaler. Interview met Keith Hopkins', *Skript* 11 (1989) 35-42, aldaar 35.

kruistocht tegen de conventie, maar (het lijkt overbodig om te zeggen) soms had hij sterk de neiging een karikatuur van zijn ‘tegenstanders’ te maken.

Hopkins vestigde graag de aandacht op zijn afwijkende aanpak. Hij wendde zich in zijn artikelen regelmatig direct tot de lezer om die te stimuleren kritiek te leveren op zijn onconventionele aanpak. Als een *homo academicus* stelde hij zijn eigen bijdrage in dienst van een groter doel. Zijn manier van onderzoeken, het duidelijk formuleren van de toegepaste methode en de benoeming van de functie ervan, zijn stuk voor stuk gebruikelijker in de sociale wetenschappen dan in de geesteswetenschappen. Zijn achtergrond als historicus wordt hierdoor niet onzichtbaar. Het beoogde doel van zijn werk was vooral de geschiedenis tot leven wekken. In het ideale geval beleeft de lezer het leven in de Romeinse standenmaatschappij opnieuw. Hopkins verenigde de idealen van het historisme met de idealen die vanuit de *Methodenstreit* gestalte kregen en verzette zich tegen de conventie waartegen deze twee stromingen zelf ook verzet voerden: het adagium van Descartes dat bij echte wetenschap de hand van de onderzoeker onzichtbaar is.

Verantwoording en opbouw van het betoog

In deze scriptie gebruik ik Keith Hopkins om de ontwikkeling van een individuele academicus naast de grote, algemene trends in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap te leggen. De carrière van Hopkins is hiervoor om drie redenen uitermate geschikt. Ten eerste omdat zijn bijdrage in de academische wereld zich niet tot het vakinhoudelijke beperkte maar methodologisch in belangrijke mate een afspiegeling van de wetenschapsfilosofische ontwikkelingen van de laatste vier decennia van de vorige eeuw lijkt. Ten tweede lijkt de veelzijdigheid van zijn carrière uitzonderlijk, maar zoals zal blijken verliep deze niet atypisch. Ten slotte maken de diversiteit van zijn expertise en zijn expliciete opvattingen de publicaties van zijn hand een levendig onderzoeksonderwerp. Daarom zal ik me concentreren op de vraag: wat was Hopkins’ aandeel in de historiografische ontwikkelingen op het terrein van de (oude) geschiedenis van de afgelopen halve eeuw?

Om de bovenstaande vraag te beantwoorden, verdeel ik mijn betoog in vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk sta ik vooral stil bij de carrière van Keith Hopkins. Aan de hand van een chronologische loopbaanbeschrijving, maakt de lezer kennis met het leven van een succesvolle, Britse wetenschapper in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het aanstippen van contextuele en historische gebeurtenissen zoals de explosieve groei van sociologie als academische discipline in Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog of de culturele revolutie in Hongkong in 1967 dienen om Hopkins’ carrièreverloop in perspectief te plaatsen. Dit mozaïek van carrière en context dient als opstap naar hoofdstuk II en III waar ik de methodes en thema’s die Hopkins in ruim veertig jaar toepaste, zal bespreken aan de hand van een aantal sleutelpublicaties. Door twee fases te onderscheiden probeer ik de verandering van Hopkins’ onderzoeksvoorkeuren na verloop van tijd naar voren te halen. In de eerste twee decennia van zijn carrière was Hopkins vooral bezig met sociaal-economische vraagstukken gecentreerd rond thema’s als demografie en antieke economie. Pas in zijn latere werk is er sprake van een expliciet ander perspectief – de opkomst van het christendom. Het eerdere werk heeft een sociaal-wetenschappelijk accent, waardoor zijn empathische methode en doelstelling deels verscholen blijven achter het zware theoretische geschut. Juist in zijn latere werk lijkt het dat door het wegvallen van de sociologische component Hopkins’ visie op geschiedenis in zijn werk meer tot uiting komt. Zijn latere

publicaties vertonen sterke gelijkenissen met het dan populaire narrativisme, waarin veel ruimte is voor het experimenteren met de vorm van geschiedschrijving. In het narrativisme is de vorm van het betoog een linguïstisch instrument dat de historicus helpt bij de interpretatie van het verleden.⁹ In beide hoofdstukken staan vooral Hopkins' eigen opvattingen ten aanzien van de door hem gebruikte (en afgekeurde) methodes centraal, maar ik kijk ook naar zijn visie op geschiedwetenschap in het algemeen en naar de visie van zijn critici.

In het vierde hoofdstuk, ten slotte, beschrijf ik drie belangrijke historiografische ontwikkelingen die de carrière van Hopkins in een breder licht te plaatsen. Hiermee hoop ik de typische en atypische aspecten in zijn loopbaan beter verklaarbaar te maken. Dit hoofdstuk is eveneens chronologisch opgebouwd. Eerst bespreek ik de opkomst van de sociologie als academische discipline in Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog. De opkomst van de Franse *Annales*-school gebruik ik om de interne ontwikkelingen in de geschiedwetenschap in beeld te brengen. Vervolgens stoot ik door naar het Britse tijdschrift *Past & Present* waar Hopkins redactielid van was. Ten slotte beschrijf ik de postmoderne wende. Aan de hand van beschrijvingen van deze bewegingen en de context waar Hopkins zich in bevond, probeer ik de wisselwerking tussen Hopkins en zijn omgeving vast te leggen en inzicht te krijgen in hoeverre hij beïnvloed werd door zijn context en *vice versa*. Zette hij ontwikkelingen en vernieuwingen in gang of paste hij nieuwe, succesvolle experimenten van anderen zelf actief toe? Anders gesteld: was Hopkins een methodologische pionier of een *trendwatcher*?

---

⁹ Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 187.

Hoofdstuk I Keith Hopkins – biografische schets

Er circuleert een legende over Keith Hopkins uit de tijd dat hij zes jaar was. Als we zijn literaire executeur-testamentair Christopher Kelly mogen geloven, schreef de kleuter een brief aan zijn moeder met het bericht dat hij oud-historicus wilde worden. In de brief staat een opsomming van boektitels van onder meer Edward Gibbon en Thomas Macaulay, maar ook van Jane Austen, Charles Dickens en Thomas Eliot. De vraag luidt of moeder deze boeken naar school wil sturen zodat hij meteen kan beginnen. Helaas kan Kelly ons niet vertellen of het verzoek ook daadwerkelijk gehonoreerd is. Kelly gebruikt deze anekdote in Hopkins' overlijdensbericht voor *The London Independent* om hem als historicus te typeren: 'imagination is the key to good history; that and a recognition that history-writing itself deserves the same care and meticulous effort as the very best of novels'.¹⁰ De brief vormt daarbij een spraakmakend 'bewijsstuk' dat slechts weinigen kennen.

Wellicht is het teveel gevraagd van een zesjarige om niet alleen te weten hoe je de rest van je leven gaat besteden, maar ook nog hoe je die besteding precies invult? William Harris, die voor de British Academy een levensbeschrijving van Hopkins schreef, plaatst vraagtekens bij Kelly's interpretatie. Hij bevestigt het bestaan van de brief maar inhoudelijk wordt er, aldus Harris, geen specifiek beroep gedaan op historici als Gibbon en Macaulay. Het kind vraagt (slechts) om boeken zodat hij 'a great man' kan worden.¹¹

Vaak kunnen biografen van dit soort legendes geen genoeg krijgen. Het is natuurlijk leuk en misschien zelfs belangrijk om te weten dat Keith Hopkins al jong ambitieus en leergierig was of dat hij zich ontwikkelde tot een sociaal mens die van de mooie dingen van het leven hield – goede wijn, lekker eten, vrouwelijk gezelschap, reizen en tuinieren. Hij maakte echter in de eerste plaats furore als historicus en socioloog, daarom is het interessanter zijn intellectuele biografie te schrijven. Want Keith Hopkins was een intellectueel vat vol tegenstrijdigheden. Als congresbezoeker en mentor was hij berucht om zijn razendsnelle analytisch vermogen, zijn scherpe tong en zijn soms meedogenloos harde kritiek. Toch laat geen van zijn collega's zich na zijn dood opvallend negatief over hem uit. Zijn recente overlijden en de gebruikelijke Britse beleefdheid zullen daar ongetwijfeld deels verantwoordelijk voor zijn, maar kunnen niet volledig als oorzaak worden beschouwd. De oud-historicus wordt in interviews en necrologieën geprezen om zijn begrip, hartelijkheid, gastvrijheid.¹² Er zijn echter tal van voorbeelden te citeren waaruit het venijn blijkt waar Hopkins zich als vurig pleitbezorger soms schuldig aan maakte. Soms was hij spitsvondig, soms ronduit bot. Wie was die onderzoeker die in overlijdensberichten wordt getypeerd als iemand die altijd op zoek was naar een manier 'to breathe new life into the

---

¹⁰ Christopher Kelly, 'Obituary: Professor Keith Hopkins', *The London Independent* (24 maart 2004) http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qn4158/is_20040324/ai_n12775312

¹¹ W.V. Harris, 'Morris Keith Hopkins 1934-2004', *Proceedings of the British academy – Bibliographical memoirs of fellows IV* (Oxford 2005) 81-105, aldaar 83.

¹² Jeff Sharlet interviewde Hopkins op 28 juli 2000 na de publicatie van *A world full of gods* en werd niet alleen bij Hopkins thuis uitgenodigd, maar werd zelfs onthaald aan de eettafel. J. Sharlet, 'Recovering the passion of early Christianity', *Chronicle of Higher Education* 46 issue 47 (2000) 19.

traditionally dry and dusty world of Roman history?’¹³ Wat maakte hem zo briljant en origineel? Waarom vervulde hij volgens velen de rol van iconoclast?¹⁴ Hieronder volgt een beknopte kennismaking in de vorm van een biografische schets waarin zijn carrière en ontwikkeling als uitgangspunt dienen.

De beschouwing van iemands leven is bij voorbaat al een gekunstelde aangelegenheid. Om het overzicht te bewaren dient de biograaf in het beschreven leven verschillende fasen te onderscheiden. Uiteraard valt er op de keuze van de aangebrachte scheidslijnen kritiek te leveren. Een fasering wekt bijvoorbeeld de suggestie van gesloten, begrensde eenheden. Uiteraard komen er thema’s en trends voor in iemands persoonlijke ontwikkeling die allerminst binnen de hokjes passen. Een treffende illustratie daarvan is het boek *Death and renewal* waarin hij, samen met Graham Burton, een baanbrekende studie doet van de sociale samenstelling van de Romeinse aristocratie. Enerzijds maakt hij hierbij innovatief gebruik van statistische en demografische methoden, maar tegelijkertijd schrijft hij over de soms problematische status van geschiedenis als academische discipline. Er zijn binnen de zogenaamde fasen processen aan de gang die pas later tot ontplooiing komen. De fasering die ik hieronder aanbreng in Hopkins’ leven is gebaseerd op de ontwikkelingen in zijn academische leven.¹⁵ Zij dient primair als hulpmiddel.

*Ontwikkeling & ontplooiing (1934-1963)*¹⁶

Morris Keith Hopkins werd op 20 juni 1934 geboren in Sutton in de provincie Surrey, ongeveer twintig kilometer ten zuiden van Londen. Op 8 maart 2004 overleed hij in Cambridge aan de gevolgen van kanker. Het gezin waaruit hij afkomstig was, had deels een rijke internationale achtergrond. Hopkins’ vader, Albert Hopkins, was een Britse textielhandelaar. Zijn moeder, Hélène Wagschall, was de dochter van een Oostenrijks-Joodse moeder en een Russische tot Amerikaan genaturaliseerde vader. Omdat Albert Hopkins veel werkzaam was in het huidige Ghana en zijn vrouw regelmatig met hem meeding, werd de jonge Hopkins nog voor zijn vierde verjaardag voor het eerst naar een kostschool gebracht. Op zijn zevende verhuisde hij naar een particulier internaat (Brentwood School) dat hij in 1952 verliet.

In zijn schooltijd interesseerde Hopkins zich al sterk voor de Klassieken – deze golden indertijd nog als een van de weinige serieuze vormen van intellectuele bezigheid.¹⁷ In december 1952 kreeg

---

¹³ ‘Professor Keith Hopkins’, Telegraph.co.uk (17 maart 2004)

<http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2004/03/17/db1701.xml&sSheet=/portal/2004/03/17/ixportal.html>

¹⁴ Typering van Hopkins als briljant en origineel: John Westergaard, ‘Professor Keith Hopkins’, Network Newsletter of the British Sociological Association 88 (2004) 32 http://www.britisoc.co.uk/NR/rdonlyres/5B783CBF-0B96-4776-8A47-2528C0C8C079/40/Network_88_Summer_2004.pdf

Typering van Hopkins als briljant en iconoclast: Graham Burton, ‘Keith Hopkins. Historian who revolutionised the approach to ancient history’, The Guardian (29 maart 2004)

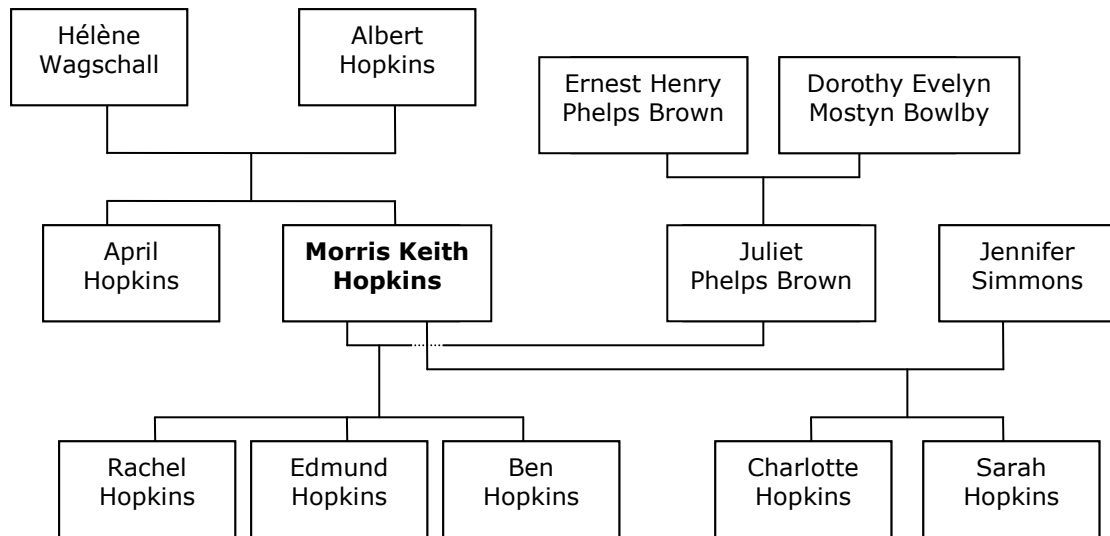
<http://education.guardian.co.uk/obituary/story/0,12212,1180272,00.html>

¹⁵ Zie voor een overzicht in jaartallen Appendix I.

¹⁶ Deze paragraaf is in hoge mate schatplichtig aan Harris’ *mémoire* aangezien hij als bekende van Hopkins uniek privé-materiaal tot zijn beschikking had. Ter illustratie, Harris bedankt Hopkins’ dochter Rachel voor het beschikbaar stellen van een videoband waarop zij haar vader ruim een maand voor zijn dood interviewt. Harris, ‘Morris Keith Hopkins’, 81.

¹⁷ Harris schrijft: ‘Classics were still at that time regarded in such schools [private boarding schools, PV] as almost the only proper intellectual activity for the most able pupils: in short, Hopkins conformed and excelled [...]’: Harris, ‘Morris Keith Hopkins’, 83.

Figuur 1 – stamboom van Morris Keith Hopkins

Hopkins een individuele studiebeurs om aan King's College in Cambridge Klassieken te gaan studeren. Gedurende zijn school- en studietijd ontplooid Hopkins zich als een verantwoordelijke jongeman die allerlei nevenactiviteiten had – hij was lid van het rugbyteam, leider van het schaakteam, redacteur van de schoolkrant, *et cetera*. In 1953 toog hij als Britse afgezant naar het *world high school forum* in de Verenigde Staten en kort daarop ging hij in dienst bij de Royal Navy waar hij een Russisch taalprogramma volgde. Als onderdeel daarvan volgde hij onder meer een jaar Russisch aan de School of Slavonic Studies van de Universiteit van Londen. Hij zwaaide af als adelporst en *service interpreter* in februari 1955. Na zijn dienstitijd keerde Hopkins terug naar King's College en volgde hij colleges bij de oud-historici L.P. Wilkinson en D. Lucas. In eerste instantie waren zijn resultaten niet opzienbarend, maar dat veranderde rond 1957. In dat jaar volgde Hopkins een seminar bij twee prominente oud-historici Hugo Jones en Moses Finley.¹⁸ Vanaf dat moment – in zijn derde jaar aan King's College werd Finley zelfs zijn supervisor – maakte Hopkins kennis met de intellectuele uitdaging die oude geschiedenis biedt. Opvallend aan Hopkins' studietijd is zijn ontwikkelingsdrang. Nog voor de uitslagen van de laatste *undergraduate* examenonderdelen bekend waren, zat hij al in het vliegtuig op weg naar Amerika. Hij was toegelaten tot de geschiedenisafdeling van de universiteit van Illinois in Urbana

¹⁸ Om een indruk te krijgen van de staat van dienst van beide historici een aantal publicaties. Jones publiceerde onder andere: *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (1937), *The Herods of Judaea* (1938), *The Greek City from Alexander to Justinian* (1940), *Ancient Economic History* (1948), *Constantine and the Conversion of Europe* (1948), *Athenian Democracy* (1957), *Studies in Roman Government and Law* (1960), *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey* (1964), *Sparta* (1967), *Augustus* (1970), *The Prosopography of the Later Roman Empire* (met John Robert Martindale en John Morris) (1971).

Finley publiceerde onder meer: *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500–200 B.C.: The Horos Inscriptions* (1951), *Economy and Society in Ancient Greece* (1953), *The World of Odysseus* (1954), *The Ancient Greeks: An Introduction to Their Life and Thought* (1963), *Slavery in classical antiquity: views and controversies* (1964), *Aspects of Antiquity: Discoveries and Controversies* (1968), *Early Greece: The Bronze and Archaic Ages* (1970), *The Ancient Economy* (1973), *Democracy Ancient and Modern* (1973), redacteur van *Studies in Ancient Society* (1974), *The Use and Abuse of History* (1975), *Ancient Slavery and Modern Ideology* (1980), *The Legacy of Greece: A New Appraisal* (1981), *Politics in the Ancient World* (1983), *Ancient History: Evidence and Models* (1985).

om zijn kennis en vaardigheden te verbreden. Hopkins was, zoals later zou blijken, de mening toegedaan dat het curriculum van Cambridge te beperkt was.

Uiteindelijk waren Hopkins' examenresultaten in 1958 zo overtuigend dat Jones hem aanmoedigde academische aspiraties te ontwikkelen. Een jaar later verdiepte Hopkins zich onder begeleiding van Jones – die in deze periode werkte aan zijn monumentale *The Later Roman empire* – voor een promotieonderzoek in de Late Oudheid, dankzij twee belangrijke financiële toezeggingen, waaronder het Henry Arthur Thomas Studentship. Toch is het Finley geweest die een cruciale invloed op hem heeft gehad. Finley zou in de jaren zestig en zeventig een wetenschappelijke revolutie ontketenen door op de voor hem typische primitivistisch-marxistisch wijze de antieke sociale en economische geschiedenis te herzien.¹⁹

Naast zijn dissertatie over de Late Oudheid hield Hopkins zich bezig met sociale mobiliteit in het Laat-Romeinse Rijk. Hij publiceerde in 1961 zijn eerste artikel 'Social mobility in the Later Roman empire: the evidence of Ausonius' voor *Classical Quarterly (CQ)*. Aan de hand van één familie probeerde hij het beeld omver te werpen dat er in het Laat-Romeinse Rijk sprake was van sociale immobiliteit, wat destijds een algemeen geaccepteerde visie was. Ook in deze periode bemoeide Finley zich met zijn vroegere pupil, Hopkins moest in zijn ogen de gebreken van het Britse oud-historische curriculum ontstijgen²⁰ en daarom kennismaken met sociale wetenschappen – sociologie en economie in het bijzonder. Hopkins werd duidelijk gevormd door zijn twee begeleiders, zowel inhoudelijk als methodologisch.

Hopkins brak zijn promotie bij Jones af en kwam in 1961 met een aanbeveling van Moses Finley bij de afdeling sociologie van de Universiteit van Leicester terecht, destijds de broedplaats van de Britse sociologie. Deze afdeling werd in deze periode geleid door Ilya Neustadt, maar ook Norbert Elias en Anthony Giddens maakten onderdeel uit van de staf. Hopkins werd aangenomen als docent (*assistant lecturer*) zonder noemenswaardige sociologische scholing. De lezingen van Elias, die destijds nog niet zo bekend was als later²¹, vonden gehoor bij Hopkins. 'Elias emphasized a comparative and developmental approach to sociology, which clearly resonated with Keith's approach to ancient history'.²² Hopkins werd daar als volwaardig socioloog opgenomen en bleef Romeinse geschiedenis als studieobject houden.

Intellectueel dubbelleven (1963-1985)

In 1963 ging het Hopkins voor de wind, zowel in zijn carrière als in zijn privé-leven. Allereerst trad hij in het huwelijk met Juliet Phelps Brown, dochter van de econoom Sir Henry Phelps

---

¹⁹ Volgens [Finley] was de economie van de oudheid anders dan die van latere tijden en moest er een eigen begrippenapparaat ontwikkeld worden om die economie te beschrijven. Finley beriep zich op het werk van Karl Polanyi en zijn volgelingen (primitivisten). De economie van de oudheid was ingebed in de samenleving en die zat nu eenmaal anders in elkaar dan later in Europa.' Peter van Minnen, 'Landbouw en het 'taxes-and-trade model' in Romeins Egypte', *Lampas* 31 issue 4 (1998) 290-305, aldaar 290. Ian Morris, 'Foreword', in: M.I. Finley, *The ancient economy* (Londen 1999 (herziene uitgave) – 1973!) ix-xxxvi, aldaar xi.

²⁰ Olivier Hekster betreurt in zijn Volkskrantrecensie de keuze van Robin Lane Fox om zich in zijn boek *De klassieke wereld – een epische geschiedenis van de Grieken en de Romeinen* te conformeren aan de tekstgerichte traditie van Oxford. '[Daar] houdt onderwijs in de Romeinse geschiedenis op bij Hadrianus, omdat er daarna geen klassieke auteurs meer zouden zijn. Het is jammer dat Lane Fox die strakke en vertekenende definitie volgt.' Olivier Hekster, 'Eersteklas oudheid', *De Volkskrant* (5 januari 2007) 23. Ook Hopkins heeft over de hiërarchische ordening van literaire bronnen aan de Britse topuniversiteiten geschreven.

²¹ Elias' bekendste boek is het in 1939 gepubliceerde *Über den Prozess der Zivilisation*. Pas in de jaren zestig werd dit boek door een breed publiek opgepikt en daarom in 1969 opnieuw herdrukt en vertaald.

²² Harris, 'Morris Keith Hopkins', 86.

Brown. Daarnaast werd hij op basis van zijn proefschriftvoorstel over demografie van de Laat-Romeinse aristocratie²³ aangenomen als onderzoeker aan King's College, een positie die hij van 1963 tot 1967 heeft bekleed. In datzelfde jaar werd Hopkins echter ook een functie aangeboden bij de London School of Economics (LSE). David Glass, hoogleraar demografie aan LSE, was betrokken bij de beoordeling van zijn voorstel voor King's en meende dat wanneer Hopkins echt sociologie wilde leren, LSE daarvoor geschikter was dan Cambridge. LSE stond in die tijd te boek als hét Britse social-science *power-house*. Hopkins accepteerde beide functies en werkte in de periode 1963-1967 voor deze twee voornamelijk instellingen. De dubbele aanstelling weerhield hem er niet van om acht artikelen te publiceren met een bewonderenswaardige diversiteit aan onderwerpen, onder andere over demografie, slavernij en eunuchen.²⁴ Slechts één van deze artikelen heeft geen Romeins onderwerp, hierin richt Hopkins zich op de invloed van het leger in moderne ontwikkelingslanden.²⁵ Het lijkt dan ook logisch om te concluderen dat Hopkins bij zijn Klassieke leest bleef.

Niets is echter minder waar, want in 1967 was de eerstvolgende stap in Hopkins' carrière zijn benoeming voor drie jaar tot hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Hongkong. Was Hopkins' keuze voor een leerstoel in sociologie een ambitieuze beslissing in plaats van een inhoudelijke? Hij was weliswaar een bevlogen oud-historicus, maar de carrièremogelijkheden lagen vooral binnen de relatief jonge en snel groeiende sociologie voor het oprapen. Een vergelijkbare situatie doet zich voor in de wereld van vaktijdschriften. Hopkins werd aangesteld als redacteur voor het *British Journal of Sociology* in de periode 1964-1967, waarbij ik, misschien ten overvloede, wil vermelden dat Hopkins geen gediplomeerde socioloog was. Pas in 1972 – na het overlijden van Jones in 1970 – kreeg hij een vergelijkbare kans bij het tijdschrift *Past & Present*. Hopkins werd daar min of meer de redactieopvolger van Hugo Jones en bleef bij het tijdschrift in functie tot 1999.²⁶ Dit voorbeeld illustreert een belangrijk probleem binnen de (geschied)wetenschap in Engeland: functies worden doorgaans een hele carrière of langer bekleed. De kansen voor een jongere generatie blijven daardoor gering. Wat Hopkins' motivatie om naar Hongkong te gaan ook was, feit is dat zijn aanstelling daar vanuit LSE werd geregeld. Hopkins werd als het ware gedetacheerd, zodat hij na afloop weer kon terugkeren naar LSE. De overstap naar Hongkong was daarom vooral een unieke kans en een uitdaging. Want gezien zijn vele oud-historische publicaties lijkt het onwaarschijnlijk dat hij ooit definitief zou stoppen met het onderzoeken van de Romeinse geschiedenis.

De periode in Hongkong, destijds nog kroonkolonie van het Britse imperium, laat zien over welke energievoorraden Hopkins beschikte. Hij wierp zich op het huisvestingsprobleem van de kolonie en deed zijn uiterste best om de Kantoneze taal machtig te worden door dagelijks lessen te volgen. In zijn ambtstermijn laaide de door Mao ingezette Culturele Revolutie op. Gewelddadige rellen en aanslagen tegen de Britse overheersing waren aan de orde van de dag.

---

²³ De titel luidt *The later Roman aristocracy: a demographic profile*. Waarschijnlijk onderzocht Hopkins de contraceptie in het Romeinse Rijk gezien zijn opmerking in 'Contraception in the Roman empire', *CSSH* 8 (1965-6) 124-151, aldaar 124: 'I should like to thank Professor A.H.M. Jones for much teaching and advice; it was under his supervision that I began this work'. Het proefschrift is uiteindelijk nooit gepubliceerd, daarom is het mij onbekend bij wie hij promoveerde.

²⁴ Zie voor een bibliografie van Hopkins' publicaties Appendix II.

²⁵ Keith Hopkins, 'Civil-military relations in developing countries', *British journal of sociology* 17 issue 2 (1966) 165-182.

²⁶ R. Osborne, 'Keith Hopkins', *P&P* 185 (2004) 3-7, aldaar 4.

Het overbevolkingvraagstuk van Hongkong – destijds Hopkins' studieobject – werd urgenter nu de omstandigheden verslechterden als direct gevolg van de onrust. Ondanks de onrust en de werkdruk publiceerde hij vier papers over de huisvesting in Hongkong en deed hij de redactie van een bundel.²⁷ Hopkins' oordeel over de kolonie was niet positief. Hij zag een gruwelijke samenleving die vrijwel niets deed voor de armen. Een soortgelijk oordeel velde hij meer dan eens over de Romeinse samenleving.²⁸

Zijn functie in Hongkong vergde intensieve samenwerking met collega's. Dit is een belangrijk punt in Hopkins' ontwikkeling, want hij wordt voor zijn latere boeken onder meer geprezen om zijn bereidheid tot samenwerking.²⁹ Na twee jaar zegde hij zijn functie in Hongkong op en accepteerde een uitnodiging van het Institute for Advanced Studies in Princeton. Daar werd hij gevraagd vanwege zijn inspanningen als sociaalwetenschapper.³⁰ Na afloop van deze periode in Amerika keerde Hopkins terug naar LSE om daar nog twee jaar sociologie te doceren.

1972 was opnieuw een veelbewogen jaar voor Hopkins. Het jaar begon met een behoorlijk gewaagd artikel 'Classicists and sociologists' in het *Times Literary Supplement* (TLS) waarin Hopkins methodologische klappen uitdeelde aan verschillende oud-historici. Fergus Millar was – voor het eerst – direct het mikpunt van zijn kritiek, althans hij diende als *exempli causa* voor het inductieve conservatisme binnen de discipline. Hopkins deelde echter ook complimenten uit, niet onverwacht aan Moses Finley, maar ook aan Peter Brunt en Arnaldo Momigliano.³¹ In hetzelfde jaar – zoals hierboven al is genoemd – werd hij aangenomen bij *Past & Present* en ten slotte werd hij benoemd tot hoogleraar in sociologie en antropologie aan Brunel University. Deze jonge universiteit, gesticht in 1966, vergde veel van Hopkins' energie; alle aandacht ging uit naar organisatie en bestuur.

In de jaren zeventig was Hopkins naast dit alles ook bezig met het opzetten en samenstellen van de serie *Sociological studies in Roman history*. De serie – gepland in vijf delen – moest ruimte bieden aan uiteenlopende onderzoeken uitgevoerd met behulp van sociologische en andere sociaal-wetenschappelijke methodes rond algemene thema's binnen de Romeinse geschiedenis. Het eerste deel kreeg de titel *Conquerors and slaves* (1978); deel twee *Death and renewal* (1983) en de werktitel van deel drie luidde *The price of peace* (nooit verschenen). In het kader van dit project werd Hopkins in 1977 – dankzij Finley – uitgenodigd om de Gray Lectures in Cambridge te verzorgen. Hier presenteerde hij zijn belangrijkste bevindingen die later de kern van *Death and renewal* zouden vormen. In deze periode was Hopkins bovendien bezig met het ontwikkelen van

---

²⁷ Keith Hopkins (ed.), *Hong Kong: the industrial colony. A political, social and economic survey* (Hongkong 1971).

²⁸ Hopkins velde dat oordeel niet als enige. In 1986 publiceerde Alex Scobie het artikel 'Slums, sanitation, and mortality in the Roman world', *Klio* 68 (1986) 399-433, waarin hij een uitvoerige reconstructie maakt van de erbarmelijke situatie van de armen in de Romeinse samenleving.

²⁹ Susan Treggiari, 'Death and renewal', *American journal of philology* 106 (1985) 256-262, aldaar 261.

³⁰ Het IAS bestond aanvankelijk formeel uit drie scholen (historical studies, mathematics en natural sciences). Pas in 1970, toen de antropoloog Clifford Geertz hoofd werd van de *social sciences* faculteit, werden rassen schreden gezet in de richting van de formele erkenning van deze faculteit als vierde school van het IAS.

<http://www.ias.edu/newsroom/announcements/view/geertz-1926-2006.html>

³¹ Beide oud-historici publiceerden toonaangevende monografieën in Romeinse geschiedenis. Van de hand van Momigliano verscheen onder andere: *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (1963), *Studies in Historiography* (1966), *The Development of Greek Biography: Four Lectures* (1971), *Essays in Ancient and Modern Historiography* (1977), *How to Reconcile Greeks and Trojans* (1982), *On Pagans, Jews and Christians* (1987) en *The Classical Foundations of Modern Historiography* (1990). Brunt publiceerde onder meer: *Social conflicts in the Roman republic* (1971), *Italian manpower 225 B.C.–A.D. 14* (1971), *The fall of the Roman Republic and related essays* (1988), *Roman imperial themes* (1990) en *Studies in Greek history and thought* (1993).

een model van de Romeinse economie, dat in 1980 gepubliceerd zou worden onder de titel 'Taxes and trade in the Roman empire'. In hoofdstuk II zal ik uitgebreid ingaan op het belang van de hier genoemde publicaties.

In de periode na de publicatie van *Conquerors and slaves* kwam de leerstoel van Finley in Cambridge vrij, maar de verkiezing werd gewonnen door John Crook die op dat moment meer *merites* op zijn conto had. Hopkins bleef in de tussentijd publiceren, zo verscheen in 1983 verscheen eveneens de bundel *Trade in the ancient economy* opgedragen aan Moses Finley onder redactie van Peter Garnsey, Dick Whittaker en Keith Hopkins. Het werd een belangrijke bundel, samengesteld naar aanleiding van de discussie die oplaaidde door Finley's tien jaar eerder verschenen monografie *The ancient economy*.

King of the hill (1985-2001)

De verschijning van *Death and renewal* consolideerde Hopkins zijn reputatie als methodologische vernieuwer die polemiek niet schuwde. In 1984 werd hij benoemd tot Fellow van the British Academy en een jaar later volgde hij Crook op in Cambridge. Hopkins kwam in de gelegenheid om via geïnstitutionaliseerde wegen het curriculum te veranderen en Cambridge ging akkoord. *Undergraduates* werden niet langer tekstgecentreerd opgeleid, maar volgens een thematische structuur. Kortom: Cambridge onderschreef het belang van Hopkins' visie op oude geschiedenis. Onder zijn gezag bloeiden de Klassieken op; talenten bleven zich openbaren.³² Niet alles was echter pais en vree: Hopkins was soms té hard voor *graduates* en bovendien was hij administratief laks (zowel voor de British Academy als voor Cambridge als voor *Past & Present*; terwijl hij in Brunel werd geprezen om zijn organisatorische talent – daar werd hij zelfs directeur van de faculteit sociale wetenschappen (1981-1985)).

Hopkins' leven veranderde drastisch bij zijn terugkeer in Cambridge, zowel privé als professioneel. In 1989 scheidde Hopkins na 26 jaar huwelijk van zijn vrouw Juliet en twee jaar later trouwde hij met Jennifer Simmons. Ze kregen twee dochters, Charlotte en Sarah. Hopkins veranderde ook in zijn carrière: hij leek af te zien van verdere vernieuwingen langs de weg van een combinatie van geschiedbeoefening en sociaal-wetenschappelijke methodes. Niet dat hij zich vanuit zijn nieuwe positie zou gaan ontwikkelen tot conventioneel historicus, maar feit is dat hij (wellicht vanwege de koele ontvangst van *Death and renewal*) afzag van het derde deel in de serie *Sociological studies in Roman history*. Kijkend naar zijn publicaties vanaf zijn aanstelling in Cambridge, blijkt dat slechts twee artikelen een overwegend sociologische methode hebben: 'Graveyards for historians' (1987)³³ en 'Christian number and its implications' (1998). Het laatste artikel verraadt echter een nieuwe fascinatie: religieuze geschiedenis. Hopkins werd vooral gegrepen door de exotische en fantastische aspecten ervan. Hopkins is in 'Christian number' niet zozeer bezig met

---

³² Onder andere Greg Woolf, Jaś Elsner, Catherine Edwards en Neville Morley. Zij publiceerden toonaangevende monografieën. Hier een beknopt overzicht: Greg Woolf, *Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul* (Cambridge 1998). Jaś Elsner, *Art and the Roman Viewer: the Transformation of Art from the Pagan World to Christianity* (Cambridge 1995), *Art and Text in Roman Culture* (Cambridge 1996), *Imperial Roma and Christian Triumph: the Art of the Roman Empire AD 100 – 450* (Oxford 1998). Catherine Edwards, *The politics of immorality in ancient Rome* (Cambridge 1993), *Writing Rome: textual approaches to the city* (Cambridge 1996). Neville Morley, *Metropolis and Hinterland: the city of Rome and the Italian Economy, 200 B.C. – A.D. 200* (Cambridge 1996), *Writing Ancient History* (London 1999) en *Theories, Models and Concepts in Ancient History* (London en New York 2004).

³³ Deze titel is een knipoog naar de bekende uitspraak – history is a graveyard of aristocracies – van Vilfredo Pareto, een van de *founding fathers* van de sociologie.

de aantallen vroege christenen, maar trekt aan de hand van deze aantallen conclusies over de verspreiding van het christendom. Zijn conclusie is zo plausibel dat het tegenstanders met een dilemma achterlaat – en dat is Hopkins' voornaamste doel.

Waar Hopkins in eerder werk analytisch te werk ging en dat aanvulde met empathie, wordt zijn latere werk juist getypeerd door het nadrukkelijke accent op empathie. Meer dan ooit is hij zich gaan verdiepen in het invoelen en inleven in hoe Romeinen (godsdienstige) rituelen ervoeren. Maar kon hij dat weten? Collega's wezen hem op de historiografische debatten die het verleden waren gevoerd rond de kwestie van invoeling en empathie.³⁴ Maar Hopkins was niet geïnteresseerd in het theoretische debat, hij wilde zijn hermeneutische programma in de praktijk brengen – met als resultaat *A world full of gods* (1999). Dit boek is uiteindelijk een bewuste stap weg van 'the deadly scholasticism of most historical monographs'.³⁵ Hopkins analyseert niet in de monografie, maar probeert de lezer te overtuigen, daarom problematiseert hij vrijwel elk aspect van het vroege christendom en zijn context. Toegegeven, zijn aanpak is origineel – het gebruik van fictie, moderne middelen zoals camera's en denkbeeldige kritiek – maar de som der delen blijft een verzameling losse einden. Wat dan ook de conclusie van vrijwel elke recensent is.

In 1999 gaf Hopkins zijn redactietaak bij *Past & Present* op, maar hij nam wel een andere bestuurstaak op zich: hij werd vice-provoost van King's College. Ook dit deed hij op zijn eigenwijze manier, door bijvoorbeeld memo's te verspreiden die zijn geschreven door de grassprietjes van het College. Het verzoek van het gras luidt of niemand 's winters over hen heen zou willen wandelen.³⁶

Toen Hopkins zich uit zijn functie in Cambridge terugtrok, ontving hij in 2003 een eerbetoon van Catherine Edwards en Greg Woolf. Zij bundelden papers van negen van zijn voormalige studenten en protégés onder de titel *Rome the cosmopolis*. Een bundel met een ongekennde variëteit en leesbaarheid.³⁷ Een eerbetoon dat voldoende zegt over de maestro zelf.

---

³⁴ Een goed voorbeeld van een historiografisch debat is het debat tussen de 'constructivist' Giambattista Vico en de 'methodologische scepticus' René Descartes. Recentere ideeën over inleving zijn van Wilhelm Dilthey (1833-1911) en Robin Collingwood (1889-1943). De neo-kantiaanse filosoof Dilthey meende dat de mens door geschiedenis in staat is de betekenis van zijn bestaan te vinden. In de eerste plaats door de betekenis van menselijke daden te begrijpen vanuit een culturele, sociale en historische context. Hij gebruikte daarvoor de inlevingsmethode van Ranke die hij *Erlebnissen* (ervaring) noemde. Dilthey's methode verheft de hermeneutiek van Ranke tot wereldbeeld die meer doelen dient dan wetenschap alleen. Volgens hem doet de mens in het dagelijks leven zoveel ervaringen op dat deze gedwongen wordt hier een structuur aan op te leggen om een ordening aan te brengen. Wanneer deze ordening een uiting krijgt (iemand maakt bijvoorbeeld een schilderij) dan moet je – om deze uiting werkelijk te begrijpen – de motivatie van de maker begrijpen. Daarom moet de onderzoeker, met subjectieve methoden, zelf de *Erlebnissen* 'ervaren' om de door hem bestudeerde uiting te begrijpen. Ed Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001) 99-100. Zoals hierboven al in de inleiding bleek, voerde Collingwood deze ideeën later verder door. Hij formuleerde een extravagante theorie waarin de historicus het verleden moet herbeleven om de gedachten van historische figuren te doorgronden. De consequentie daarvan is dat niet het bewijs bepalend is voor de conclusies die de historicus trekt maar diens selectie en interpretatie van zijn bronmateriaal. Hopkins sloot zich daar met graagte bij aan: Keith Hopkins, 'Rome, taxes, rents and trade', in: W. Scheidel en S. von Reden (eds.), *The Ancient economy* (Edinburgh 2002) 190-230, aldaar 196.

³⁵ Keith Hopkins, 'Rhetoricians rule... or bishops bamboozle', *TLA* 4699 (1993) 11.

³⁶ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 103.

³⁷ In de bundel staan onder meer essays over Rome als wereldstad, Romeins straattheater, de rol van christelijke kunst, de transformatie van Italië als gevolg van slavernij en de groei van de stad Rome als gevolg van migratie. Verder staan er essays in over Carthago, Egypte en geleterdheid. Kortom: de bundel omvat, net als Hopkins' oeuvre vrijwel alle aspecten van de Romeinse geschiedenis. Catherine Edwards en Greg Woolf, *Rome the Cosmopolis* (Cambridge 2003).

Hoofdstuk II Sleutelpublicaties – hypothesen en deductie

In de biografische schets is hier en daar inhoudelijk al kort gerefereerd aan Hopkins' werk. In dit en het volgende hoofdstuk komen de sleutelpublicaties aan bod die deze intellectuele biografie diepte moeten verschaffen. De hier toegepaste selectie is gebaseerd op diverse criteria. Zo zijn Hopkins' monografieën allemaal opgenomen omdat ze in mijn ogen een belangrijke afspiegeling vormen van zijn ideeën.³⁸ Alledrie de monografieën figureren op leeslijsten voor universitaire cursussen. Bovendien werd een boek als *Conquerors and slaves* vertaald in het Spaans, Italiaans, Chinees en het Koreaans wat eveneens een belangrijke indicatie is van de invloed die het had.³⁹ Verder heb ik alleen artikelen geselecteerd die de boeken thematisch en/of methodologisch aanvullen, en die gepubliceerd zijn in representatieve, toonaangevende tijdschriften zoals *Past & Present* en *Journal of Roman Studies*.

In één oogopslag toont de bibliografie van Hopkins (appendix II) dat de publicaties uit de eerste helft van zijn carrière (1963-1983) vooral economische, sociale en politieke structuren van het Romeinse Rijk als onderwerp hebben. In dit hoofdstuk bespreek ik als hoogtepunten: de serie *Sociological studies in Roman history* die bestaat uit *Conquerors and slaves* (1978) en *Death and renewal* (1983).⁴⁰ Twee artikelen 'Taxes and trade in the Roman Empire' (1980) en de inleiding van de bundel *Trade in the ancient economy* (1983), die Hopkins samen met Peter Garnsey en Dick Whittaker samenstelde, kunnen volgens mij beschouwd worden alsof zij het (uiteindelijk nooit gepubliceerde) derde deel van de serie zijn. Uiteraard, zo blijkt in het volgende hoofdstuk, stonden deze onderwerpen ná 1983 nog steeds op zijn onderzoeksagenda, maar opvallend genoeg voegde Hopkins er een nieuw onderwerp aan toe: de opkomst van het christendom. Vanuit zijn sociaal-economische en politieke onderzoeksachtergrond verbaasde hij zich over de opkomst van het christendom, die typeerde hij als: '[...] the magnificent, though troubling story of the growth and triumph of Christianity in the Roman empire [...]'.⁴¹

Juist door religie aan zijn repertoire toe te voegen lijkt Hopkins meer uiting te kunnen geven aan zijn ideeën over cultuur en empathie. Hoewel hij in 1993 het artikel 'Novel evidence for Roman slavery' publiceerde waarin hij een welhaast postmoderne methode de boventoon liet voeren, greep het vijf jaar later gepubliceerde 'Christian number and its implications' weer terug op zijn 'oude' sociaal-wetenschappelijke methode. In zijn laatste monografie⁴² *A world full of gods* (1999) liet hij zijn structurerende gereedschap liggen en probeerde hij met een combinatie van non-

---

³⁸ Mijn opvatting is sterk beïnvloed door de necrologieën over Hopkins, vooral die van Osborne, 'Keith Hopkins', 3-7.

³⁹ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 94 noot 25.

⁴⁰ Dit boek werd aangekondigd als *Succession and descent* in de eerste druk van *Conquerors and slaves*.

⁴¹ Keith Hopkins, *A world full of gods. Pagans, Jews and Christians in the Roman empire* (Cambridge 1999) 1. Opmerkelijk genoeg verscheen deze monografie aanvankelijk met de ondertitel: *The strange triumph of Christianity*. Of deze ondertitel is komen te vervallen op basis van recensiekritieken of om andere redenen is mij onduidelijk.

⁴² Ik beschouw het postuum uitgebrachte *The Colosseum* (2005) niet als eigen publicatie aangezien Mary Beard de aantekeningen van Hopkins gebruikte als basis voor het boek. Daarnaast is het een populair-wetenschappelijk boek dat door recensenten als onmisbare reisgids voor Rome wordt aangeprezen en geen substantiële bijdrage aan Hopkins' intellectuele opvattingen. Allan Massie, 'Theatre of cruelty', *The Spectator* (19 maart 2005) 33.

conventionele redenering en fictie de lezer deelgenoot te maken van zijn verbazing over het succes van het vroege christendom.

Hopkins' carrière laat zich niet opdelen in twee gelijkwaardige helften, want de eerste periode omvat meer publicaties en bovendien werkt zijn sociaal-economische thematiek nog door in de tweede periode. Het heeft daarom geen zin om te redeneren in twee van elkaar gescheiden periodes als zodanig. Ook hier is de fasering aangebracht als hulpmiddel.

Vroege methode – feiten en inzichten

In al zijn publicaties keerde Keith Hopkins zich tegen de heersende inductieve nadruk op bronnen in (oud-)historische kringen.⁴³ De meeste historici maken zich volgens hem schuldig een filologische precisie, die hij meer dan eens typeerde als encyclopedisch positivisme.⁴⁴ Hopkins, die zelf graag speculeerde en deductief redeneerde, ergerde zich aan conventionalisten die in het bestek van een monografie meer dan 4000 voetnoten produceren. Het merendeel van deze voetnoten diende volgens hem niet als ondersteunend bewijs van gemaakte generalisaties, maar etaleert vooral de vorsende kwaliteiten van de onderzoeker.⁴⁵ Over deze expliciete opvattingen zijn twee bijzonderheden op te merken. Ten eerste kwam Hopkins openlijk uit voor zijn polariserende visie, toch pretendeerde hij nooit een wetenschaps- of geschiedfilosoof te zijn. Ten tweede vertaalde hij zijn ideeën ook naar een breder publiek door in *TLS* te schrijven over het methodische failliet van het analytische raamwerk van oud-historici.⁴⁶

In 'Classicists and sociologists' in 1972 zette Hopkins voor een breed lezerspubliek uiteen hoe weinig ruimte de conventionele oude geschiedenis in zijn ogen geeft aan interdisciplinariteit. Als intrinsieke oorzaak wees hij naar de enorme hoeveelheid aan onvolledig en non-representatief bronmateriaal dat een hoge drempel vormt voor interesse vanuit andere disciplines. De introverte houding van oud-historici met hun typische *idiosyncratic intellectual style* vond hij echter een groter obstakel. Hij beschouwde hun feitenschrapeerij als opwaardering van het triviale. Hopkins pleitte daarom voor het loslaten van deze houding om interactie met andere disciplines te bevorderen. Door de sociologie van oude geschiedenis te schetsen laat hij zien dat in de achttiende eeuw, de periode waarin het analytische raamwerk voor de *Altertumswissenschaft* werd ontworpen, oud-historici een ander doel dienden. Het destijds gebezigde inductief-positivisme behoorde toe aan een ouderwets classificatiecriterium, waarin feitelijk slechts aandacht was voor twee facetten van de geschiedwetenschap: het zoeken naar feiten en de analyse ervan om de chronologie van de gebeurtenissen in de oudheid te (re)construeren. Het intellectuele facet kwam nauwelijks aan de

---

⁴³ De enige uitzondering op deze regel is 'A textual emendation in a fragment of Musonius Rufus: a note on contraception', *CQ* 15 (1965) 72-74. Dit artikel beperkt zich tot een voorstel voor vertaling van het woord ἀτόκια (anticonceptie) in plaats van ἀτοκία (kinderloosheid). Hopkins' suggestie geeft een logischer vertaling binnen de context van de tekst. Het microniveau van het artikel maakt dat ik me beperk tot bespreking ervan in deze voetnoot.

⁴⁴ Veel van Hopkins' kritiek richt zich tot Britse historici, maar ook op internationale congressen uitte hij zijn commentaar. Zijn verzet tegen de inductie van historici lijkt gericht op de Rankeaanse traditie. Zie bijvoorbeeld, Hopkins, 'Seven missing papers', 624.

⁴⁵ Als voorbeeld gebruikte Hopkins de vuistdikke monografie *The emperor in the Roman world* van Fergus Millar. Keith Hopkins, 'Rules of evidence', *JRS* 68 (1978) 178-186, aldaar 182 en Keith Hopkins, 'Classicists and sociologists', *TLS* (31 maart 1972) 355-356.

⁴⁶ Hopkins meende dat geschiedschrijving voor een breed publiek toegankelijk moet zijn, waar ook zijn populair-wetenschappelijke reisgids over het Colosseum van getuigt.

orde en wat er uit intellectuele inspanning voortkwam, reikte in de regel niet verder dan een chronologische verklaring.⁴⁷

Inmiddels, aldus Hopkins, beperken oud-historici zich niet meer tot deze classificerende vorm van geschiedbeoefening, maar niettemin blijven ze de traditionele concepten en technieken die daar bij horen toepassen. Hij werkt vier symptomen uit die hij kenmerkend achtte voor de incongruentie tussen doel en methode. Ten eerste staat in het werk van de positivistische historicus niet de coherentie van het betoog centraal, maar de bron. Het gevolg is dat de nadruk komt te liggen op het specifieke waarvan de bron verslag uitbrengt. Een echt positivistisch onderzoek is moeilijk samen te vatten, doordat het de noodzakelijke (intellectuele) coherentie mist. Hopkins houdt de conservatieve tak van de geschiedwetenschap verantwoordelijk voor de verheffing van de bron tot statusverlenende autoriteit. Een tweede symptoom is de mate van specialisatie binnen de discipline die af te lezen valt aan de exponentiële groei van het aantal vaktijdschriften.⁴⁸ Gecombineerd met de beperkte neiging tot synthese leidt dit tot versplintering binnen het vakgebied. Hopkins wijt de groei in publicaties aan de traditionele opvatting dat kennis voortdurend toeneemt. In zijn (cynische) bewoordingen:

[...] on the lines that the more we know the better, or one-day-someone-will-build-on-my-work-to-create-the-fruitful-synthesis (e.g., this subject “has never been monographically dealt with. The purpose of the present book is to remedy this want in literature”)⁴⁹ [356]⁴⁹

Hopkins stelt voor om voortaan in elke publicatie een paragraaf te besteden aan een samenvatting met daarin de relevantie van het bestudeerde onderwerp zodat iedereen de vakliteratuur (globaal) kan bijhouden.⁵⁰ Voortbordurend op de traditionele visie op kennis heeft Hopkins, als derde punt, problemen met het even traditionele *homo doctus*-ideaal. Dit ideaal, dat in oud-historische kringen veel aanzien geniet, zet hij af tegen de onvermoeibare nadruk die sociologen leggen op theorie. Door de uitersten in twee verschillende disciplines te vergelijken snijdt hij het vraagstuk aan in hoeverre ‘weten’ zaligmakend is wanneer het losstaat van ‘begrip’ en *vice versa*. Hopkins’ standpunt ligt tussen de twee extremen uit de geschiedschrijving en sociologie in.

Het laatste punt waar Hopkins aandacht aan besteedt – met betrekking tot de divergentie van doel en methode – is de rol van generalisaties. Met een citaat toont hij hoe oud-historici generaliseren, maar zich onthouden van de onderbouwing ervan. De reden die hij aanwijst, is:

[...] an upper-case mentality. Proper names and footnotes divert attention from the logical demands of what is needed to validate generalizations; we are persuaded by

---

⁴⁷ Hopkins, ‘Classicist and sociologists’, 355. Vergelijkbaar is Keith Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978), 64-65.

⁴⁸ Voorbeeldcijfers uit Hopkins: in 1967 werden op het gebied van Romeinse geschiedenis 1400 artikelen gepubliceerd. Een stijging van 40 procent ten aanzien van 1965.

⁴⁹ Vanaf dit punt zijn verwijzingen naar de publicaties die in de lopende tekst worden besproken niet in voetnoten geannoteerd, maar is het betreffende paginanummer in blokhaken direct achter de passage geplaatst.

⁵⁰ De beste vraag die de onderzoeker zichzelf kan stellen, volgens Hopkins, luidt: ‘So what?!’.

association and familiar illustration. Yet illustration is not proof, though few classical historians seem to be worried about that.⁵¹

Hopkins' doel was oud-historici te motiveren 'leentjebuurt' te spelen bij sociologie en andere wetenschappen. Welke instrumenten kunnen vruchtbaar worden ingezet om een oud-historisch doel te dienen? Hij zag dat er al historici waren die interdisciplinair werkten, maar dat waren met name historici van moderne periodes. Anders gesteld: oud-historici gebruiken nog steeds hun (verouderde) instrumentarium dat qua tekstkritiek/-exegese geen gelijke kent, maar voor de nieuwe doelstellingen van geschiedwetenschap niet langer voldoende uitkomst kan bieden.

Om diverse redenen heb ik gekozen om het artikel 'Classicists and sociologists' uitgebreid te behandelen. Allereerst, omdat dit het enige artikel is waarin Hopkins niet terloops zijn visie op de discipline openlijk kenbaar maakt, maar het verheft tot hoofdonderwerp. Bovendien bevat het in mijn ogen de inhoudelijke kern van zijn kritiek. 'Classicists and sociologists' geeft al met al een representatief beeld van het standpunt van Hopkins en de manier waarop hij zijn polemieken voerde. In latere (reguliere) publicaties herhaalt hij zijn adagium meermaals. In het voorwoord van *Conquerors and slaves* schrijft hij bijvoorbeeld het volgende:

'Social historians of the post-mediaeval world have long taken advantage of developments in the social sciences. Economic history, demographic history, quantitative history have become accepted, productive, even fashionable branches of history-writing. But classical historians, with some notable exceptions, have typically insulated themselves from these trends with the notion that the ancient evidence is too fragmentary and the ancient world too alien for these modern concepts to be easily applied.' [ix]

Deze aanklacht tegen de oud-historici liegt er niet om. In feite verwijt Hopkins hen stilstand in methodologische ontwikkeling. Dat deze stagnatie nadelen heeft, stelt hij vijf jaar later in het voorwoord van zijn volgende boek, *Death and renewal*.

'Modern historians of the Roman world conventionally authenticate each event in Roman history, and often their interpretations, with references to a surviving text or artefact. Writing a history of the ancient world is thus often presented as though it were chiefly a matter of mastering the sources and modern commentaries on them, and of ironing out ambiguities and differences in their accounts. One general implication is that if there is no evidence, there can be no authentication, and therefore no history. [But] to turn a well-known phrase, the Roman emperor was not only what the Roman emperor did, but also what he did not do and what he did but he was not reported to have done.' [xiii-xiv]

Ondanks de (naar Britse maatstaven) ongebruikelijk felle toon, zag Hopkins zichzelf als bruggenbouwer. De kloof tussen moderne concepten en antieke bronnen moest worden geslecht en bij voorkeur worden gesloten. Anders gesteld, hij was niet zozeer bezig met de verwerving van

---

⁵¹ Hopkins' stelling lijkt onhoudbaar, maar in feite maakt het niet uit of het klopt wat hij beweerde, zijn doel is duidelijk: denk na over wat je annoteert!

nieuwe *feiten* maar met het verwerven van nieuwe *inzichten* door als socioloog te kijken naar de onderlinge relatie tussen veranderingen.⁵² Om dit te verduidelijken heb ik een selectie gemaakt van een viertal vroege publicaties waarin Hopkins zijn inzichten in praktijk heeft gebracht.

Sociological studies in Roman history

Conquerors and slaves was het eerste boek van Hopkins dat werd gepubliceerd. Het was tevens het eerste deel van de serie *Sociological studies in Roman history*. Het doel van het project – dat in totaal vijf delen moest gaan tellen – was om sociologische methodes toe te passen op bekende onderzoeksterreinen in de Romeinse geschiedenis. Uiteindelijk bereikte de serie haar einde met het tweede deel, *Death and renewal*. Hoewel een derde deel in voorbereiding was, de werktitel luidde *The price of peace*, is het van een publicatie nooit meer gekomen.⁵³

In feite is elk deel van de serie een bundeling van losse essays die door abstracte boektitels verbonden zijn.⁵⁴ Een aantal van deze essays zijn bewerkingen of verdere exercities van eerder onderzoek. Het eerste van de vijf essays in *Conquerors and slaves* is bijvoorbeeld een uitwerking van het idee dat militaire expansie en structurele differentiatie nauw samenhangen.⁵⁵ Het vierde essay is een bewerking van een eerdere publicatie over de politieke macht van eunuchen.⁵⁶ Het centrale deel van *Death and renewal*, het tweede en derde essay, heeft de J.H. Gray lectures die Hopkins in 1977 gaf als fundament.⁵⁷ Extrapolerend vanuit deze feiten durf ik te stellen dat het niet verschenen deel, *The price of peace*, (deels) ook onderzoeksresultaten zou bevatten die eerder al waren gepubliceerd. De werktitel en Hopkins' toenemende interesse voor antieke economie doen vermoeden dat hij in dit deel zijn stellingname ten aanzien van Finleys substantivistische model van de antieke economie een voorname rol zou geven.⁵⁸ Met deze hypothese voor ogen laat ik de chronologie bewust even los door eerst de twee delen uit de serie te behandelen en vervolgens pas het in 1980 verschenen artikel 'Taxes and trade in the Roman Empire' en de inleiding van *Trade in the ancient economy*.

Hierboven kwam de toon waarmee Hopkins schreef al ter sprake. Hij gebruikte provocatie om zijn sociologische invalshoek te verdedigen. In het voorwoord van *Conquerors and slaves* schrijft hij dat conventionele historici 'almost inevitably [...] finish up by foisting simplifying fictions on the complexities of a past which is largely lost'. Vervolgens stelt hij dat historische interpretaties niet noodzakelijk beter worden, maar simpelweg veranderen, waardoor er alleen keuze is tussen

---

⁵² Hopkins, *Conquerors and slaves*, ix-x.

⁵³ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 96 en 98.

⁵⁴ Daarom annoteer ik de essays alsof ze in een bundel staan.

⁵⁵ Dit idee werkte Hopkins eerder al uit in 'Structural differentiation in Rome (200-31 BC): the genesis of an historical bureaucratic society', in: I.M. Lewis (ed.), *History and social anthropology* (Londen 1968) 63-79, maar ook in 'Economic growth and towns in Classical antiquity', in: P. Abrams en E.A. Wrigley (eds.), *Towns in societies* (Cambridge 1978) 35-77, aldaar 59-68. Uiteindelijk kreeg het idee in het eerste hoofdstuk van *Conquerors and slaves* (1978) een definitieve vorm.

⁵⁶ Keith Hopkins, 'Eunuchs in politics in the Later Roman Empire', *PCPhS* 189 (1963) 62-80.

⁵⁷ Keith Hopkins, *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983) xvi.

⁵⁸ In een negentiende eeuwse woedde er in de antropologie een debat tussen de substantivisten en formalisten. Karl Polanyi keerde zich tegen de formalisten, omdat hij meende dat 'an economic sphere always exists outside and independent of social relations', Morris, 'Foreword', xii. Hij stelde daar het idee van een substantivistische economische antropologie tegenover. Polanyi claimde dat 'it is not legitimate to use modern – mostly micro-economic – theory for anything other than modern market economies', Willem Jongman, *The economy and society of Pompeii* (Amsterdam 1988) 36.

‘competing fictions’.⁵⁹ Zijn intenties laten weinig ruimte voor twijfel. Harris beschouwt de serie daarom als een *aggressive manifesto*.⁶⁰

Het wordt tijd om te kijken naar wat Hopkins doet in de *Sociological studies in Roman history*-serie. Per deel en per essay probeer ik een beeld te schetsen van de inhoud en het belang er van te tonen aan de hand van de kritieken en ontwikkelingen.

Deel een – Conquerors and slaves (1978)

Het hoofdthema van het eerste deel van de *Sociological studies* is het proces van de institutionalisering van het Romeinse imperialisme. Hopkins heeft zichzelf ten doel gesteld een verloren wereld bij de lezer op te roepen.⁶¹ Belangrijker is dat hij met behulp van verschillende theoretische methodes uit de sociologie, zoals structurele differentiatie, functionalisme en statistische analyse in elk essay probeert nieuwe inzichten te verwerven in het inmiddels platgetreden terrein van Republikeins imperialisme.⁶² Een strategie die resultaten van wisselende kwaliteit boekt. De eerste drie essays worden zonder uitzondering waardevol geacht. Het eerste essay, ‘Conquerors and slaves: the impact of conquering an empire on the political economy of Italy’, wordt zelfs unaniem geprezen. Hopkins leunt in zijn betoog enerzijds sterk op de orthodoxe basis die door de oud-historicus Peter Brunt⁶³ is gelegd en combineert dit met het structureel-functionalisme van de socioloog Talcott Parsons.⁶⁴ Een geslaagd experiment, maar dat is niet in elk essay het geval. ‘Divine emperors or the symbolic unity of the Roman empire’, het vijfde essay, rust op de vraag waarom de Romeinen het idee van goddelijkheid van een menselijke heerser accepteerden.⁶⁵ Maar volgens de oud-historicus Brent Shaw blijft Hopkins’ argument daar steken in functionalisme. Zijn collega Ernst Badian steekt op zijn beurt niet onder stoelen of banken dat hij het laatste essay een complete misser vindt. Hij noemt het ‘not a work of original scholarship’ en besluit het vervolgens zelfs niet te recenseren.⁶⁶ Kortom: met *Conquerors and slaves*

---

⁵⁹ Hopkins, *Conquerors and slaves*, x.

⁶⁰ Harris, ‘Morris Keith Hopkins’, 93.

⁶¹ Hopkins, *Conquerors and slaves*, ix.

⁶² Hopkins licht zijn toepassing van structurele differentiatie duidelijk toe: ‘This concept implies that as societies become more complex, some institutions separate out and become more functionally specific [...]’ Hij past het toe in: Hopkins, *Conquerors and slaves*, 74-96. Hier sluit het functionalisme dat geïnspireerd is op onder andere de biologie nauw op aan. Functionalisten verklaren gewoonten en instituties aan de hand van hun sociale functie in het heden. Elk afzonderlijke deel draagt bij aan het bestaan van de hele structuur, de hele samenleving. Een handige metafoor van waaruit functionalisten redeneren is het menselijk lichaam dat gezond is wanneer alle organen goed functioneren. Burke, *History and social theory*, 13. In *Conquerors and slaves* redeneert Hopkins op verschillende plaatsen functionalistisch: Hopkins, *Conquerors and slaves*, 13-14, 72-74 en 197-242. Om overzicht te krijgen gebruikt Hopkins statistiek. Met behulp van systematische selectie en het maken van representatieve *samples* ontdekt zij zijn data van ‘the drama of great men’ om afzonderlijke datafragmenten om te zetten naar overzichtelijke brokken. In het derde essay over de slavenvrijlatingen in Delphi gebruikt hij deze methode (133-171). Het beste voorbeeld staat echter in *Death and renewal*, deel 2 van de serie. In dit boek past hij statistiek op verschillende plaatsen toe, maar het duidelijkst op pagina’s 133-171.

⁶³ Keith Hopkins, ‘Conquerors and slaves: the impact of conquering an empire on the political economy of Italy’, in: K. Hopkins (ed.), *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history I* (Cambridge 1978) 1-98, *passim*. Peter Brunt, *Italian Manpower 225BC-AD 14* (Oxford 1971). Hopkins recenseerde dit boek voor *JRS* 62 (1972) 192-193.

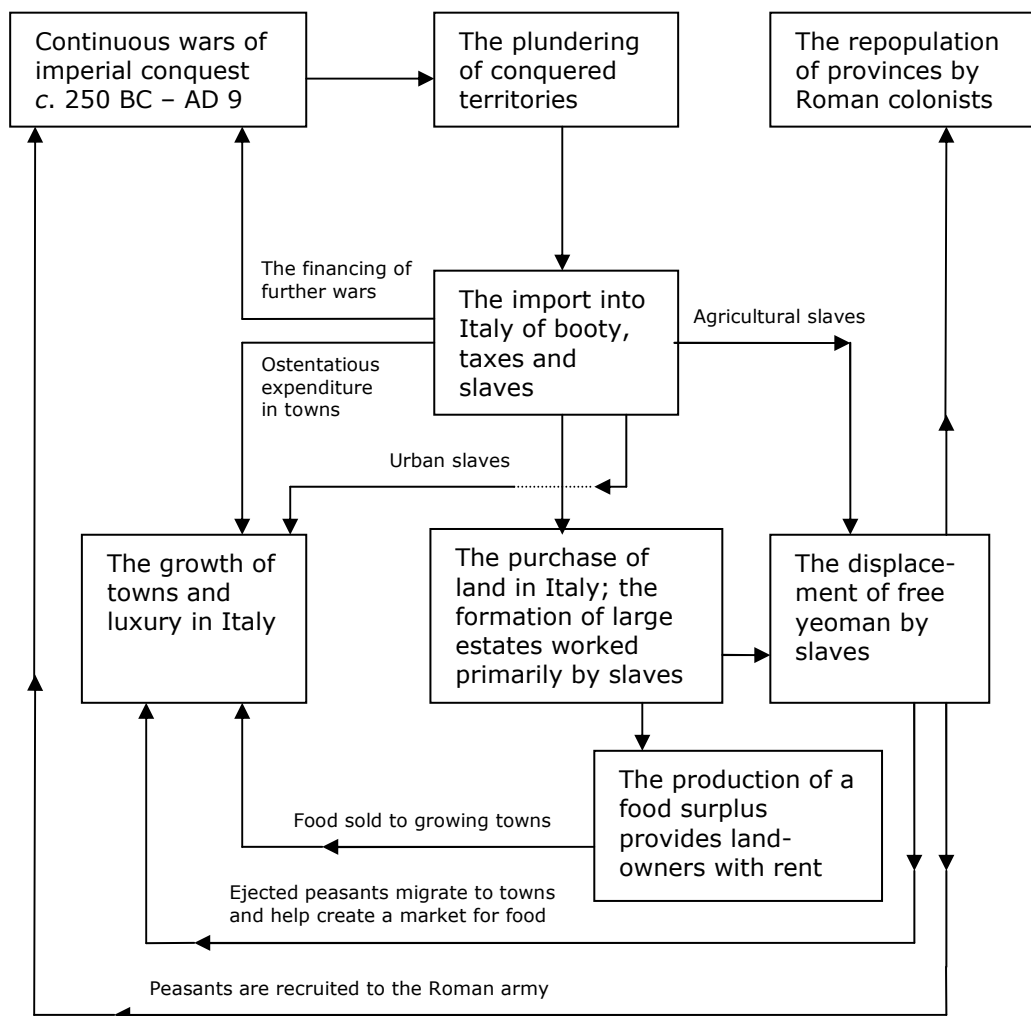
⁶⁴ Hopkins, ‘The impact of conquering’, 72-74. Noot 96 verwijst bovendien naar Hopkins’ gebruik van: Talcott Parsons, *Societies: evolutionary and comparative perspectives* (New Jersey 1966).

⁶⁵ Keith Hopkins, ‘Divine emperors or the symbolic unity of the Roman empire’, in: K. Hopkins (ed.), *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history I* (Cambridge 1978) 197-242, aldaar 197-198.

⁶⁶ Ernst Badian, ‘Figuring out Roman slavery’, *JRS* 72 (1982) 164-169, aldaar 164.

leverde Hopkins een boek af dat gewaardeerd wordt vanwege zijn vernieuwing, inspiratie en strijd lust, maar soms in één adem tevens wordt bestempeld als triviaal, orthodox en onorigineel.

De eerste twee essays – ‘Conquerors and slaves: the impact of conquering an empire on the political economy of Italy’ en ‘The growth and practice of slavery in Roman times’ – vormen een causale ketting. In het eerste essay bestudeert Hopkins de invloed van de Romeinse veroveringen op de traditionele politieke en economische instituties van de veroveraars. Hij analyseert de elementen van het veroveringsproces en brengt ze met elkaar in verband. Zijn analyse brengt hem bij de conclusie dat de emigratie van vrije boeren naar het leger en de immigratie van landbouwsclaven complementaire processen waren (figuur 2).

Figuur 2 – De groei van slavernij in Romeins Italië. Hopkins, *Conquerors and slaves*, 12

De invoer van de veroveringsbuit in Italië had grote consequenties. Aanvankelijk vochten de boeren in een seizoensleger, maar het steeds verder weg gelegen front verlangde beroepssoldaten. De omvangrijke rekrutering onder de mannelijke bevolking, waarvan minstens 80 procent volgens Hopkins werkzaam was in de landbouw, zorgde voor vrijkomende landbouwgrond. De aristocraten, voor wie grond van politiek en economisch belang was, kochten dit land met hun

zojuist verworven veroveringsbuit op. Het directe gevolg was schaalvergroting van landerijen.⁶⁷ Deze nieuw aangekochte grond lieten de aristocraten bewerken door slaven (i.e. krijgsgevangenen uit de overwonnen gebieden), waardoor een aanzienlijk deel van de (beroeps)bevolking werd gepasseerd. Noodgedwongen zocht deze het geluk in de steden, maar ook in het leger en later in de provincies. De elite profiteerde zodoende op verschillende manieren van de veroveringen. Niet alleen op korte termijn, maar ook op langere. De inzet van slaven op de grote landerijen verhoogde de opbrengst en daarmee de inkomsten van de eigenaar. De sociale stratificatie van de Romeinse samenleving werd daarom niet alleen steiler door de uitbreiding van slavernij, maar ook door de buitensporige rijkdom van een kleine groep aristocraten.⁶⁸

Voortbordurend op de bevindingen uit het eerste essay richt Hopkins zich in het tweede essay op de groei van slavernij en het vraagstuk van vrijlating.⁶⁹ Hij stelt dat slavernij in de Romeinse tijd alleen van belang kon zijn wanneer er een markt was waar het productieoverschot kon worden verhandeld. Deze stelling botst frontaal met de waardering van slavernij door zijn leermeester Moses Finley. Finley beschouwde slavernij als intrinsiek belangrijk.⁷⁰ Hopkins rekt de lezer, als opstap naar het gebruik van vrijlating, voor dat slaven duur waren in de aanschaf.⁷¹ Zijn argument meandert vervolgens via andere slavensamenlevingen, productievoordelen van slaven en de statuscompetitie van de Romeinse elite naar het vrijlatingsdilemma. Juist dit voorliggende traject maakt het wijdverbreide gebruik van slavenvrijlating extra raadselachtig. De voornaamste reden voor dit gebruik is in Hopkins' ogen primair een economisch voordeel. Naar alle waarschijnlijkheid werkten slaven harder zodra vrijheid een toekomstperspectief werd. Een recensent merkt op dat affectie ten aanzien van slaven niet is meegenomen in Hopkins' eindoverweging en stelt vervolgens dat Hopkins evenmin aandacht besteedt aan het Romeinse recht ten aanzien van vrijlating.⁷² In zijn betoog merkt Hopkins echter op niet te verwachten dat de omvangrijke schaal van de vrijlatingen niet het gevolg is van individuele gevoelens van affectie. In de conclusie merkt hij op dat 'human factors have often been exaggerated, but they should not be ignored'.⁷³ Mijns inziens een waardevolle overweging gezien het verradelijke zwijgen van de bronnen.

---

⁶⁷ Hopkins zag schaalvergroting als het gevolg van een winstdoelstelling. Het moderne winstbesef – wat Finley met zijn primitivisme betwistte – verwerkte Hopkins zonder enige introductie of terughoudendheid in zijn betoog. Hopkins, *Conquerors and slaves, passim*. Voor de link tussen schaalvergroting en winst, Hopkins, 'The impact of conquering', 3. Ook Badian waarschuwt voor het gevaar van anachronismen, 'Figuring out Roman slavery', 167.

⁶⁸ In de analyse van de daarbijbehorende complexe economische factoren en politieke kwesties ten aanzien van deze schaalvergroting vervalt Hopkins bij vlagen in handboekmateriaal. Hij leunt in zijn betoog flink op Brunt en maakt daarmee veel speculatieve en intrigerende aannames. Volgens Badian hebben Hopkins' speculaties echter niets met wetenschap te maken, Badian, 'Figuring out Roman slavery', 166.

⁶⁹ Keith Hopkins, 'The growth and practice of slavery in Roman times', in: K. Hopkins (ed.), *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978) 99-132.

⁷⁰ Moses Finley, *The ancient economy* (Londen 1999 (herziene uitgave) – 1973¹) 111-115. Zie ook Morris, 'Foreword', xviii noot 21.

⁷¹ Hopkins, *Conquerors and slaves*, 110.

⁷² Badian, 'Figuring out Roman slavery', 168. Badians kritiek op het gebrek aan aandacht voor recht is in mijn ogen vooral een kwestie van smaak. Zowel in de tekst als in de voetnoten verwijst Hopkins regelmatig naar wetsteksten en secundaire literatuur, onder andere naar Susan Treggiari's, *Roman freedman during the Late Republic* (Oxford 1969) die Badian in zijn recensie *nota bene* aanbeveelt.

⁷³ Hopkins, *Conquerors and slaves*, 132. Badians opmerking ten aanzien van affectie, zoals hij die in zijn recensie presenteert, lijkt hiermee ongegrond.

In het derde essay – ‘Between slavery and freedom: on freeing slaves at Delphi’⁷⁴ – gebruikt Hopkins de omvangrijke hoeveelheid epigrafische data die betrekking hebben op slavenvrijlatingen in Delphi in de laatste twee eeuwen voor onze jaartelling. Het gaat om grofweg duizend inscripties die over de vrijlating van in totaal meer dan 1200 slaven berichten. Net als in de voorgaande essays analyseert hij sociale relaties en veranderingen daarin. Hopkins constateert dat vrijlating in twee varianten voorkomt, gehele en voorwaardelijke vrijlating (*paramonē*).⁷⁵ Dit is een juridisch onderscheid waar hij verder geen woorden aan vuil maakt. Vrijlating onder *paramonē* is opmerkelijk, want waarom zou een slaaf een klein fortuin willen investeren in gedeeltelijke vrijlating? Hetzelfde geldt voor de meester, want bij voorwaardelijke vrijlating wordt de slaaf pas na het overlijden van zijn meester een vrijgelatene. Anders gesteld: de slaaf krijgt baat bij de dood van de meester. Door de data te rangschikken creëert Hopkins inzicht in de geleidelijke prijsstijging van gehele vrijlating, evenals de toenemende mate van exploitatie waaraan ex-slaven worden onderworpen na voorwaardelijke vrijlating. Opmerkelijk genoeg stijgt alleen de volledige vrijlatingprijs voor mannen; de prijs van volledige vrijlating bij vrouwen en van voorwaardelijke vrijlating bij mannen en vrouwen blijft gelijk. De enige verklaring die Hopkins biedt, is dat de prijzen wellicht stegen door schaarste. Kortom: Hopkins blijft in dit hoofdstuk de lezer antwoorden schuldig, maar hij laat doeltreffend zien dat een statistische benadering uitermate geschikt kan zijn voor dit soort ruwe data.

Waar de epigrafische data van het voorgaande essay het moesten stellen zonder literaire context rust het betoog in ‘The political power of eunuchs’ geheel op schriftelijke overleveringen. Dit vierde essay is een herdruk van een overwegend filologisch artikel uit 1963.⁷⁶ Pas in *Conquerors and slaves* problematiseert Hopkins het verschijnsel eunuch door in de inleiding een model van hun machtspositie te schetsen.⁷⁷ De kern van het betoog is opgebouwd rond de vraag waarom slaafeunuchen en vooral ex-slaafeunuchen zoveel macht hadden in keizerlijke en aristocratische kringen in het Oost-Romeinse rijk. Om deze vraag te kunnen beantwoorden plaatst Hopkins deze uitzonderlijke machtsbekleders in de context van de sociaal-politieke ontwikkelingen in het Late Keizerrijk. Daarnaast analyseert hij de sociale functies van macht. In feite beperkt de bewerking van het oude artikel zich tot de toevoeging van een sociologisch sausje.⁷⁸

Door negatieve beschrijvingen van eunuchen in de bronnen niet zozeer als gevolg van hun castratie te zien maar vanwege de positie die zij in de machtsstructuur bekleedden, prikt Hopkins doelbewust antieke vooroordelen door.⁷⁹ Macht wekt afgunst en macht isoleert – deze

---

⁷⁴ Keith Hopkins en P.J. Roscoe, ‘Between slavery and freedom: on freeing slaves at Delphi’, in: K. Hopkins (ed.), *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978) 133-171.

⁷⁵ Een vertaling waar Alan Bowman moeite mee heeft, A.K. Bowman, ‘Keith Hopkins, *Conquerors and slaves*’, *Social History* 5 issue 2 (1980) 291-293, aldaar 292. Zie voor verdere uitleg over de juridische haken en ogen in dit onderscheid de recensie van Bowman.

⁷⁶ Keith Hopkins, ‘Eunuchs in politics in the Later Roman Empire’, *PCPhS* 189 (1963) 62-80.

⁷⁷ Keith Hopkins, ‘The political power of eunuchs’, in: K. Hopkins (ed.), *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978) 172-196, aldaar 173. In de eerste versie werd een ruwe schets van het model in een voetnoot geplaatst: Hopkins, ‘Eunuchs in politics’, noot 4. De voetnoten in *Conquerors and slaves* zijn overigens aanmerkelijk korter.

⁷⁸ Badian daarentegen vindt het artikel geheel niet-sociologisch: Badian, ‘Figuring out Roman slavery’, 164.

⁷⁹ Een goed voorbeeld van zo’n vooroordeel staat in de *Metamorfosen* van Apuleius. In de vertaling van Vincent Hunink staat het volgende over een eunuch: ‘Laat mij u vertellen wat voor man het was. Een nicht was het, een oude nicht, met een kale kop nog wel, waaraan enkel wat gepermanente, half grijze lokjes bungelden. Het was er zo een van de heffe des volks, die langs de straten, door de steden gaat, met cimbalen en ratels kabaal maakt, en de Syrische

eenvoudige aannames bieden Hopkins de gelegenheid de balancerende positie van machthebbende sleutelfiguren te typeren. De Romeinse keizer kwam door de eeuwen heen steeds meer buiten de bevolking te staan. Waar hij aanvankelijk eerste onder zijn gelijken was, raakte hij uiteindelijk vrijwel geïsoleerd door zijn machtspositie. De macht van zijn bedienden hield gelijke tred met de macht van de keizer. Zij beslisten immers wie de keizer wel en niet te spreken kreeg. Deze bemiddelaarsfunctie mocht de keizer echter niet teveel bedreigen. De enige manier, aldus Hopkins, om dit te voorkomen was door eveneens geïsoleerde personen uit de samenleving in te zetten: slaven of eunuchen. De kwestie van erfelijke macht werd door de specifieke handicap van de eunuch omzeild wat een belangrijk voordeel voor de keizer betekende.

Het vijfde essay – ‘Divine emperors or the symbolic unity of the Roman empire’ – kwam hierboven al kort ter sprake. Hopkins buigt zich in dit betoog over de vraag waarom het Romeinse volk een keizer als god accepteerde. Hij legt een proces aan de dag dat goeddeels rust op de verschillen tussen het oostelijke en westelijke deel van het rijk. In het oosten werden heersers van oudsher als goden vereerd, terwijl deze gewoonte in het westen ongebruikelijk was. De keizer, die in het principaat voortkwam uit de Romeins-Italische elite, diende te balanceren tussen zijn eigen (westerse) normen en de verwachtingen van zijn (oosterse) onderdanen. De balans helde, volgens Hopkins, naar de laatste, waardoor hij de keizerverering als middel ziet voor het volk om de keizer te behagen. Deze plausibele verklaring voert hij aan om de populariteit van de keizercultus bij de stedelijke elites in de provincies te benadrukken.⁸⁰ Vervolgens reikt zijn conclusie niet verder dan de overweging dat ‘the unity of a political system rests not only in shared institutions, taxes and military defences, but in shared symbols, in the minds of men’ [241-242]. De keizercultus vervulde volgens Hopkins een symbolische taak door het immense Romeinse rijk met miljoenen inwoners en duizenden steden en dorpen tot een politieke eenheid te maken. Zijn op zichzelf vruchtbare ideeën zouden meer gebaat zijn bij aandacht voor de dialectische aspecten van religieuze macht, zoals Simon Price in 1984 liet zien in een interdisciplinaire studie naar de Romeinse keizercultus in Klein-Azië.⁸¹ Nu krijgt de cultus in Hopkins’ argument primair een functionele betekenis, met als gevolg dat zijn critici menen dat hij daarmee dit ambigue en complexe onderwerp reduceert tot symbool van politieke eenheid en zo geen recht doet aan het heterogene karakter van het Romeinse rijk.⁸²

---

godin rondzeult en uit bedelen stuurt.’ Apuleius, *De gouden ezelt*. Vertaald door Vincent Hunink (Amsterdam 2003) 158.

⁸⁰ Hopkins durft het niet aan om vervolgens de stelling te verdedigen dat de cultus daarom vooral een politiek in plaats van religieus geëngageerd fenomeen was. Dat hoeft ook niet, want in de Romeinse samenleving was er geen scheiding tussen politiek en religie.

⁸¹ Brent Shaw, ‘Sociological studies in Roman history. Volume 1 and 2’, *The American journal of sociology* 92 issue 1 (1986) 195-198, aldaar 197-198. Shaw verwijst naar het gelauwerde *Rituals and Power: the Roman imperial cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) van S.R.F. Price. Net als Hopkins staat Price open voor sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden. Hij baseert zich op traditionele resultaten, maar zet zich af tegen de conclusies die in zijn ogen bepaald zijn door christelijke ‘propaganda’. Gebruikmakend van inzichten en methodes van Pierre Bourdieu (65) en Clifford Geertz (8, 239) bouwt Price een model van de keizercultus. Hij ziet de cultus primair als een product van de samenleving in plaats van een individuele praktijk.

⁸² Kritiek: Bowman, ‘Keith Hopkins’, 292 en Shaw, ‘Sociological studies’, 196. De Augustusbiografie van Pat Southern schetst echter een vergelijkbaar beeld van de keizercultus. Southern ziet verschillen in de aanvankelijke acceptatie van keizerlijke goddelijkheid tussen het oosten en westen van het rijk. Vooral Rome was ‘[...] a more sensitive area, where proclaiming oneself a living god was not the wisest of courses to follow’. De westelijke provincies stonden namelijk wel open voor de keizercultus. Southern concludeert dat de keizercultus stapsgewijs ingeburgerd raakte door het hele rijk met als gevolg dat vooral Augustus’ opvolgers profiteerden van de institutie. P. Southern, *Augustus* (Londen en New York 2001) 195.

Deel twee – Death and renewal (1983)⁸³

Het hoofdthema van het tweede deel van de *Sociological studies*-serie is de demografische en emotionele invloed van de dood in de opbouw van de Romeinse samenleving. In dit deel zijn, net als in zijn voorganger, losse essays gebundeld die onder een brede noemer overeenkomsten vertonen. Waar de essays in *Conquerors and slaves* globaal nog chronologisch zijn geordend (vanaf de eerste rijksuitbreidingen in de Republiek tot de machtspositie van goddelijke keizers en eunuchen in het Laat-Romeinse rijk) blijven de vier essays van *Death and renewal* een lappendeken. De openende en afsluitende essays wijken inhoudelijk, methodisch en stilistisch sterk af van de kern van het boek. In het centrale deel bepalen demografie en statistiek het betoog en vormen grafieken en tabellen de paginaopmaak. Het begin- en het slotessay zijn verhalende, levendige beschrijvingen van sociale instituties en emoties. Hopkins probeert met empathie een brug te slaan tussen het heden en het (voor de moderne lezer) vreemde Romeinse verleden.⁸⁴ Door een collage te maken van literaire en epigrafische bronnen gebruikt hij een methode die lijkt op *thick description* van Clifford Geertz om de lezer te motiveren open te staan voor de tijd- en cultuurverschillen.⁸⁵ Hij waarschuwt in zijn voorwoord voor de bijbehorende methodologische problematiek: ‘How can we understand Roman experiences, especially when those experiences are mediated to us in sophisticated literary works?’ en vervolgt met de opmerking dat er een manier zou moeten zijn om literaire uitdrukkingen terug te vertalen naar de werkelijke ervaringen. In de conclusie stelt hij dan ook terecht dat zoiets een utopie is en alles wat de historicus doet (bronnen vertalen, selecteren en beschrijven) meer zegt over de eigen culturele context van de historicus dan van de cultuur die wordt beschreven. Bovendien ziet Hopkins de rol van de lezer als bepalend: ‘the total impact is probably as much or more the product of each reader’s perceptions as it is of the author’s intentions’. Na het lezen van deze inleiding rest er nog maar één vraag: waar is de socioloog gebleven?⁸⁶

Het begin- en slotessay van *Death and renewal* zijn empathische reconstructies van de manier waarop (sommige) Romeinen omgingen met de dood. Hoewel deze essays fysiek van elkaar zijn gescheiden wil ik ze op grond van deze gelijkenis samen bespreken.⁸⁷ In ‘Murderous Games’⁸⁸, een essay over gladiatorenshows, loopt de dood als een rode draad door het primair beschrijvende betoog. Hopkins schetst de ontwikkeling van de spelen op leven en dood vanaf het moment dat zij voor het eerst werden gehouden als begrafenisspelen voor aristocraten [3-4].

---

⁸³ Dit boek werd aangekondigd als *Succession and descent* in de eerste druk van *Conquerors and slaves*. Hopkins, *Conquerors and slaves*, ix.

⁸⁴ ‘The main underlying problem in these two chapters is to understand, and to develop ways of expressing, Roman experience. This involves wondering ‘What was it like to be Roman?’ and ‘In what ways were their experiences and reactions different from our own?’ In tackling these questions, we are exploring the limits of the value of empathy as a tactic of historical analysis.’ Hopkins, *Death and renewal*, xv.

⁸⁵ Er zijn recensenten die deze cultuurverschillen in twijfel willen trekken door te wijzen op voorbeelden waar de verschillen nog groter zijn. Garry Runciman wijst ten aanzien van het vierde essay op onder andere Tibetaanse begrafenisrituelen: W.G. Runciman, ‘The sociologist and the historian’, *JRS* 76 (1986) 259-265, aldaar 260. Volgens mij is het juist lovenswaardig dat Hopkins een lans breekt voor het bewustmaken van de verschillen. Runciman heeft uiteraard wel een punt door te stellen dat Hopkins het verschil soms groter wil doen lijken dan noodzakelijk, maar in dit geval is overdrijving minder kwalijk dan onderschatting.

⁸⁶ Een vraag die Finley niet zo direct stelt maar wel overpeinst in zijn recensie van het aan hem opgedragen boek, *Death and renewal*. Moses Finley, ‘Death and renewal’, *London Review of Books* 5 issue 24 (1983) 14. Hopkins zelf zegt in 1989 dat hij nogal gekwetst is door de kritiek van de recensenten. Moes, ‘Interview met Keith Hopkins’, 36.

⁸⁷ Een keuze die de veel boekrecensenten ook maakten.

⁸⁸ Keith Hopkins, ‘Murderous games’, in: K. Hopkins (ed.), *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983) 1-30.

Vervolgens groeiden de spelen gaandeweg uit tot grote en extravagante gebeurtenissen [7] die vanaf het eerste begin religieuze en politieke elementen combineerden. Uiteindelijk werden spektakel en politieke belangen bepalend. Hopkins, die zich vooral op Rome concentreert, ziet de spelen als een belangrijk aspect in de interactie in het amfitheater tussen het volk en de keizer [16-18]. Hij gaat echter verder in het belang dat hij toedicht aan de gladiatorenengevechten. Het politieke belang van de spelen gaf in de Republiek niet alleen aanzien aan aristocraten die de spelen organiseerden of later een machtsbevestiging van de keizer die zich daarmee tijdelijk onttrok aan zijn isolement, maar:

‘Gladiatorial shows and the accompanying executions provided opportunities for the reaffirmation of the moral order through the sacrifice of criminal victims, of slave gladiators, of Christian outcasts and wild animals. The enthusiastic participation by spectators, rich and poor, raised and then released collective tensions, in a society which traditionally idealised impassivity (*gravitas*).’ [29]

Dit citaat ontsluit twee belangrijke inzichten in het essay. Allereerst verwijst het naar orde en tucht. Hopkins’ ideeën daarover zijn voor een belangrijk deel gevormd door het door hem als ‘brilliantly suggestive work’ getypeerde *Discipline and punish* van de Franse filosoof en historicus Michel Foucault.⁸⁹ Ten tweede rust deze gedachte op het argument dat de populariteit en de omvang van de spelen groeide naarmate de Romeinse veroveringsoorlogen zich verder van het Italische vaderland verwijderden.⁹⁰ Hopkins concludeert dan ook: ‘Rome was a cruel society. Brutality was built into its culture, in private life as well as in public shows’ [28]. William Harris, die dit boek in 1986 recenseerde, bewondert Hopkins’ poging om een sociale institutie als het gladiatorenengevecht uit te werken. Aansluitend merkt hij op dat hij Hopkins alleen niet adequaat vindt, want tijdens de burgeroorlogen keerde het strijdtoneel terug naar Italië, maar nam de populariteit van de spelen die werden gegeven door Caesar en later Octavianus een vlucht.⁹¹ Waar Hopkins in het openingsessay niet alleen functionalistisch, maar ook empathisch redeneert, beperkt het slotessay, ‘Death in Rome’⁹², zich overwegend tot het laatste. In samenwerking met Melinda Letts haakt hij in op een populair onderzoeksthema – de dood.⁹³ In een serie levendige portretten van zaken omtrent de dood, zoals begrafenisclubs, ideeën over een hiernamaals, spoken, testamenten, erfenisjagers en herdenkingsgewoonten experimenteren Hopkins en Letts met bronnenproblematiek en de kloof tussen heden en verleden:

---

⁸⁹ Michel Foucault, *Discipline and punish* (Londen 1979). Zie Hopkins, ‘Murderous games’, noot 17 en 40.

⁹⁰ Hopkins beschrijft de eerste twee eeuwen van onze jaartelling als een periode waarin de meeste burgers in de hoofdstad geen directe oorlogservaring meer opdeden. Veldslagen werden steeds verder weg uitgevochten. Volgens Hopkins is dit de reden dat ‘in memory of their warrior traditions, the Romans set up artificial battlefields in their cities and towns’. Hopkins, ‘Murderous games’, 2.

⁹¹ William Harris, ‘Death and renewal’, *Journal of interdisciplinary history* 17 issue 2 (1986) 442-445, aldaar 445.

⁹² Keith Hopkins en Melinda Letts, ‘Death in Rome’, in: K. Hopkins (ed.), *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983) 201-256. Melinda Letts is momenteel Chairwomen of the Long-term Medical Condition Alliance. http://www.compasspartnership.co.uk/p_detail.php?name=Melinda%20Letts&pos=1

⁹³ Opmerkelijk genoeg maken de auteurs in dit essay geen gebruik van Philippe Ariès, *L’Homme devant la mort* (Seuil 1977) terwijl Hopkins eerder in ‘Contraception in the Roman empire’, *CSSH* 8 (1965) 124-151 ander werk van Ariès wel veelvuldig gebruikte.

[...] beneath the rhetorical veneer and the conscious imitation of literary predecessors, we never know where feelings lie [...] What were their feelings? What is the connection between the experience of feelings and their expression? Needless to say, I have no satisfactory answer to such question. But Romans had feelings, and it seems reasonable to ask what they were.' [204]

De aanpak en doelstelling van de auteurs zijn bewonderenswaardig, maar de veelheid aan onderwerpen wordt binnen het relatief korte bestek van dit essay onvoldoende uitgewerkt. Bovendien zijn de onderwerpen al eerder en vooral uitgebreider behandeld in werk van onder anderen Ludwig Friedländer.⁹⁴ Volgens Fergus Millar die *Death and renewal* recenseerde, is het resultaat weliswaar interessant en provocatief, maar alleen anders dan bekende antiquarische collecties door 'the rather casually allusive introduction of comparative material' en 'in the use of the all too familiar explanations in terms of legitimation and reaffirmation of the moral/religious/political order'.⁹⁵

'Death in Rome' eindigt abrupt, zonder slotoverweging of conclusie. Hoewel in het bovengenoemde citaat expliciet wordt gesteld dat antwoorden niet beschikbaar zijn, hoeft dit natuurlijk geen vanzelfsprekende reden te zijn om een onderzoek zonder een conclusie te beëindigen. Bijgevolg blijft dit essay primair beschrijvend, wat als nadeel heeft dat een eenduidige structuur ontbreekt. Deze voetnoot illustreert qua thema en stijl hoe Hopkins in dit essay te werk is gegaan:

'Besides the essay on *Grief* [...] two other essays, *Charon* [...] and *Conversations with the Dead* [...] are very amusing about death, especially the latter, in which the dead, before they can cross into Hades in Charon's small boat, must strip off their pretensions as well as their clothes. The philosopher, for example, has shed his cloak but is still overweight: "Good God, what pretensions he carries, what humbug, competitiveness, conceit, unanswerable questions, thorny arguments and complicated concepts, not to mention wasted effort, a great deal of nonsense, a lot of fuss about nothing and split hairs..." (*Conversations with the Dead* 369). Not much changes in the world of scholarship.' [218 noot 24]

De twee essays die *Death and renewal* sociologisch gewicht geven, hebben een voorgeschiedenis. In 1963 rondde Hopkins 'The Later Roman empire: a demographic profile' af wat, volgens William Harris, zijn toegangsbewijs werd voor zowel Cambridge als LSE.⁹⁶ In Cambridge werd Hopkins opnieuw aangesteld als promovendus.⁹⁷ Het onderzoek dat hem deze twee aanstellingen opleverde, stond aan de basis van een artikel dat tweemaal in druk verscheen, 'Élite mobility in

---

⁹⁴ L. Friedländer, *Sittengeschichte Roms* (Leipzig 1922). In deze imposante monografie gaat Friedländer nauwgezet en systematisch te werk, maar hij benadert het onderwerp beduidend minder empathisch dan Hopkins en Letts dat doen.

⁹⁵ F. Millar, 'Death and renewal', *History* 70 issue 229 (1985) 273-274, aldaar 273.

⁹⁶ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 86 en 87-88. David Glass – hoogleraar demografie aan LSE – belde Hopkins na het lezen van diens promotievoorstel op en bood hem een functie bij LSE aan.

⁹⁷ Robin Osborne, die een overlijdensbericht schreef voor *Pe&P*, stelt dat Hopkins nooit een doctoraat afrondde: Osborne, 'Keith Hopkins', 3. Harris laat de uiteindelijke promotie ongemoeid: Harris, 'Morris Keith Hopkins', 86-87.

the Roman empire'.⁹⁸ In 'Élite mobility' stelde Hopkins het bestaan van een onophoudelijke, significante mobiliteit in de Romeinse aristocratie voor. Hij ageerde tegen de traditionele opvatting dat de Romeinse aristocratie een gesloten geheel was, ofwel een elite met een stabiele omvang die politieke macht door middel van vererving binnen eigen kring hield.⁹⁹ De argumenten en bewijsvoering daarvoor ontleende hij – naar eigen zeggen – aan zijn proefschrift dat toen nog in voorbereiding was.¹⁰⁰ Twintig jaar later ging hij in de twee kernessays van *Death and renewal* dieper op de materie in en probeerde hij zijn stelling, in samenwerking met Graham Burton, te onderbouwen met demografische data. Hun onderzoek naar sociale mobiliteit is verdeeld over twee essays 'Political succession in the Late Republic (249-50 BC)' en 'Ambition and withdrawal: the senatorial aristocracy under the emperors' die een inhoudelijk en methodologisch geheel vormen.¹⁰¹

Hopkins en Burton tonen in hun onderzoek aan dat de senaat leden putte uit drie complementaire bronnen: zoons van senatoren, afstammelingen van senatoren uit een voorgaande generatie en *homines novi*, i.e. mannen zonder senatoriale antecedenten [40-41]. Voor consuls geldt grofweg hetzelfde. De auteurs baseren hun onderzoek op prosopografisch werk, vooral uit de *Real-Encyclopädie*¹⁰² en zij concentreren zich aanvankelijk op 364 mannen die tot consul werden benoemd in de periode 249 tot 50 voor onze jaartelling. Alle data zijn vervolgens zodanig gerangschikt dat van elke consul drie generaties in de mannelijke lijn vóór hem bekend zijn en drie generaties ná hem. Anders geformuleerd: voor elke afzonderlijke consul wordt een familielijn van in totaal zeven generaties uitgezet. Voor *praetores* is hetzelfde gedaan, maar dan voor een kortere periode (218 tot 166 voor onze jaartelling) gebaseerd op informatie uit Livius. Zo zijn de namen bekend van zeker 174 *praetores* die uiteindelijk nooit consul zijn geworden.¹⁰³ De auteurs laten vervolgens in een uitgebreide serie tabellen [55-69] zien dat in de laatste twee eeuwen van de Republiek slechts tweevijfde (2/5) van de consuls een consulaire vader had en slechts eenderde (1/3) van de consuls een consulaire zoon had. Een, volgens hen, door de eeuwen heen vrij constant patroon [55]. Bijna een kwart (27 procent) van de consuls was in de bestudeerde generaties de enige representant in zijn familie in dit ambt, een vijfde (20 procent) had een consulaire vader maar geen (consulaire) opvolger. Opgeteld betekent dit: bijna de helft van de consulaire families had slechts een korte *claim to fame* in de bestudeerde periode!

Zoons van consuls en *praetores* concurreerden om dezelfde ambten. Hoewel consulzoons een grotere kans hadden om consul te worden, werden zij regelmatig gepasseerd door de zoons van *praetores*. Van de 364 consuls hadden er 116 geen consulaire voorvaderen, 18 van hen hadden een

---

⁹⁸ Keith Hopkins, 'Élite mobility in the Roman empire', *Pe&P* 32 (1965) 12-26. Herdrukt in: M.I. Finley (ed.), *Studies in ancient society* (Londen 1974) 103-120.

⁹⁹ Pas in *Death and renewal* benoemde hij wat de traditionele opvatting precies inhield. Deze heerste, aldus Hopkins, al in de Romeinse tijd: 'Yet in ancient and modern times, the traditional view of Roman politics has been that the Roman senatorial aristocracy in the last two centuries of the Republic was dominated by a tight circle of hereditary *nobiles*.' Hopkins, 'Political succession', 36-37. Als representanten van deze visie worden onder andere Matthias Gelzer, Ronald Syme en Howard H. Scullard genoemd.

¹⁰⁰ Hopkins, 'Élite mobility', 24 noot 15 (herdruk in Finley: 117 noot 15).

¹⁰¹ Keith Hopkins en Graham Burton, 'Political succession in the Late Republic (249-50 BC)', in: K. Hopkins (ed.), *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983) 31-119 en Keith Hopkins en Graham Burton, 'Ambition and withdrawal: the senatorial aristocracy under the emperors', in: K. Hopkins (ed.), *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983) 120-200.

¹⁰² A.F. Pauly *et al.*, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart 1894-). Hopkins, 'Political succession', 42 noot 21.

¹⁰³ Hieronder wordt met elke verwijzing naar *praetores* deze groep bedoeld.

vader die *praetor* was. Met behulp van een *sample* laten Hopkins en Burton zien dat 38 procent van de consuls een consulaire zoon had, 32 procent had een zoon die het tot *praetor* schopte. Voor *praetores* was de kans dat hun zoon consul of *praetor* werd ongeveer even groot (respectievelijk 22 en 24 procent). Al deze berekeningen bieden de auteurs genoeg informatie om te concluderen:

‘[...] the sons of praetors-never-consul with immediate consular ancestry were no more successful politically than sons of praetors-never-consul without consular ancestry. Not great findings, but they indicate that consulars and praetorians did not come from stable, segregated strata of noble and non-noble families. They were interwoven.’ [60]

Vervolgens berekenen de auteurs in hoeverre de consuls en *praetores* die politiek succesvol waren, werden opgevolgd door hun zoons. Ze ontdekken een groep consuls waarvan de vader en grootvader al consul waren (de zogenaamde kernconsuls) die een grote opvolgingskans hadden: in de periode 249 tot 140 voor onze jaartelling hadden 35 kernconsuls 34 consulaire zoons [63]. De opvolgingskans van andere consuls and *praetores* lag aanzienlijk lager. Met de aanname van gelijke vruchtbaarheid in beide groepen moeten er zoons van consuls zijn geweest van veertig jaar en ouder die géén consul werden. Deze zoons blijven ongenoemd in de bronnen, waarmee de auteurs *en passant* het bewijs leveren dat vooral succesvolle personen geschiedenis schrijven. Met behulp van demografische hulpmiddelen testen Hopkins en Burton hun conclusies. De levenstabellen van de Verenigde Naties worden geïntroduceerd om de gevolgen van een gestelde levensverwachting te illustreren (zie tabel 1).¹⁰⁴

Male survivors to exact age (in years):	Expectation of life at birth ($e_0 = 20-35$)			
	20	25	30	35
0	1000	1000	1000	1000
1	668	710	744	775
10	445	524	589	646
20	392	472	541	603
40	242	318	392	464
60	79	132	194	263

Tabel 1 - Overlevenden tot bepaalde leeftijd in een stabiele populatie met verschillende levensverwachtingen bij geboorte. Vrij naar Hopkins, *Death and Renewal*, 72

De auteurs vermoeden een levensverwachting bij geboorte van ongeveer 30 jaar bij aristocraten (een hogere verwachting dan voor het overgrote deel van de bevolking). Zij nemen aan dat dit ook de minimum toegangleeftijd was tot de senaat. Uit de tabel blijkt dat zeker de helft van de

¹⁰⁴ Hopkins ontleende de gegevens voor zijn tabel uit ‘Methods of population projection by sex and age’, *U.N. Population studies* 25 (New York 1956) 76.

kinderen uit een gezin dan al overleden is. Een drietal factoren over de Romeinse politieke elite is hierbij van belang: a) er was een *numerus fixus* van ambten¹⁰⁵; b) er werd een hoge minimumleeftijd geëist voor toegang tot deze ambten¹⁰⁶ en c) de elite had te kampen met een hoog sterftecijfer. Hopkins en Burton concluderen dat een universele erfelijke opvolging binnen de Romeinse elite om deze drie redenen niet aannemelijk is. Dezelfde conclusie trekken ze op basis van de vruchtbaarheid van de elite. Misschien was de elite in staat om als geheel het voortbestaan te waarborgen, maar het hoge sterftecijfer hing onherroepelijk als een zwaard van Damocles boven de individuele families. Successieproblemen konden in elke aristocratische familie toeslaan.

In het volgende essay, 'Ambition and withdrawal: the senatorial aristocracy under the emperors', verschuift de chronologische focus. Het uitgangspunt is dat door de komst van de keizer de politieke cultuur veranderde, terwijl de politieke structuur goeddeels ongewijzigd bleef [120]. Hiermee nemen zij stelling tegen de traditionele visie van onder andere Theodor Mommsen en Ludwig Friedländer. Volgens deze visie – die volgens de auteurs in 1983 nog steeds *en vogue* was – transformeerde Augustus als eerste keizer de senatoriale orde tot een wettig erfelijke groep [126]. De auteurs zetten met een verwijzing naar Tacitus het destijds al bekritiseerde idee van een eroderende aristocratie ten tijde van de keizers uiteen en beschrijven een toenemende vervanging van Italische en Romeinse families door provinciale families.¹⁰⁷

Hopkins en Burton constateren een lage opvolgingsratio ondanks het toegenomen aantal benoemingen tot consul. Driekwart (73 procent) van alle consuls in de periode 18 tot 235 van onze jaartelling had geen consulaire opvolger in de volgende drie generaties [134].¹⁰⁸ De auteurs werken met 1201 gedateerde consuls en selecteren vier periodes (18-54, 70-96, 131-160 en 193-235) waar ze *samples* uitnemen (zie tabel 2).¹⁰⁹

Van de consuls mét opvolger (27 procent in de periode 18-235) had eenderde (33 procent) een consulaire voorouder in drie voorgaande generaties. Van de bekende consuls had bijna de helft (45 procent) geen senatoriale afstammeling in de drie volgende generaties [134-135]. Hopkins en Burton vervolgen met een discussie van traditionele onderwerpen zoals ambitie en carrièrepatronen en de rekrutering in de provincie. Verder bespreken ze literaire bronnen om bewijs te leveren voor het besluit om uit een senatoriale carrière terug te trekken en maken ze een praktisch onderscheid tussen de *grand set* en de *power set*.¹¹⁰ Uiteindelijk concluderen ze dat consulzoons die niet in het voetspoor van hun vaders wilden treden, zelf deze keuzevrijheid hadden. De elite ontwikkelde zich gaandeweg van een ambtenaristocratie tot een

---

¹⁰⁵ De senaat telde voor 81 voor onze jaartelling ongeveer 300 leden. Vanaf 81 voor onze jaartelling verdubbelde dit aantal (tijdelijk). Vanaf datzelfde jaar was er jaarlijks slechts plaats voor 8 *praetores* en 20 *quaestores*. Hopkins, 'Political succession', 35 en 47.

¹⁰⁶ De wettige minimumleeftijd voor het *praetorschap* was 39 jaar en 42 jaar voor de verkiezing tot consul.

¹⁰⁷ C. Slaughter, 'Death and renewal', *Sociological review* 32 (1984) 627-629, aldaar 628 en Treggiari, 'Death and renewal', 260.

¹⁰⁸ In de periode 30 voor onze jaartelling tot 235 van onze jaartelling zijn meer dan 1800 consuls benoemd waarvan er 1400 bij naam bekend zijn. Het aantal benoemingen nam toe van minder dan drie per jaar in het begin van de periode tot acht per jaar aan het einde van de eerste eeuw van onze jaartelling. Aan het einde van de tweede eeuw steeg het aantal benoemingen tot negen à tien per jaar. Hopkins, 'Ambition and withdrawal', 128-130.

¹⁰⁹ Hopkins heeft deze lijst uit A. Degrassi, *I fasti consolari dell'impero romano* (Rome 1952).

¹¹⁰ De *grand set* was een groep aristocraten met veel status maar weinig politieke macht, de *power set* was een groep relatief nieuwe senatoriale families. De keizer benoemde nieuwe families op sleutelposities omdat ze relatief ongevaarlijk waren. De zoons van de *power set* volgden hun vader vrijwel nooit op in zijn ambt omdat zij zich terugtrokken uit de politiek of omdat zij – eenmaal een generatie verder – tot de *grand set* behoorden. Hopkins, 'Ambition and withdrawal', 171-175.

statusaristocratie [176]. De auteurs schetsen een proces waarin de senaat gaandeweg door de keizers werd ontdaan van wettige macht. ‘It was their wealth, their ownership of land, their ostentatious life-style, and perhaps their literary education which together mainly determined their social standing’ [198].

	Known dated consuls (number) <i>a</i>	Known but uncertainly dated consuls (allocated number) <i>b</i>	Total known consuls (<i>a+b</i>) (number) <i>c</i>	Consuls probably appointed (number) <i>d</i>	Proportion known (<i>c/d</i>) (per cent) <i>e</i>	Total known consuls (per year) <i>f</i>	Consuls probably appointed (per year) <i>g</i>
30BC-AD17	121	0	121	122	99	2,6	2,6
18-54	146	9	155	210	74	4,2	6
55-69	88	3	91	98	93	6,1	7
70-96	166	12	178	203	88	6,6	8
97-130	203	24	227	273	83	6,7	8
131-160	178	33	211	261	81	7,0	9
161-192	143	35	178	311	57	5,6	10
193-235	156	101	257	394	65	6,0	9
TOTAL	1201	217	1418	1872	76	5,4	7

Tabel 2 – Aantal bekende consuls en benoemde consuls in het Principaat. Vrij naar Hopkins, *Death and Renewal*, 129

Als toonaangevend voorbeeld gebruiken Hopkins en Burton de rekrutering van provinciale elitefamilies voor de senaat. De immense stroom van aristocraten van buiten Italië kon tamelijk probleemloos integreren in de Italische elite [186-189]. Voor velen lonkte na de ambtstermijn hun thuisstad om daar in *retraite* te profiteren van de welstand en de in Rome verworven status. De erfelijke privileges voor een ex-senator (onder andere vrijstelling van bepaalde verplichtingen en belastingen) maakten dat families generaties lang tevreden konden terugblikken op één familiesucces [190-193]. Deze overweging wordt kracht bijgezet door de wetenschap dat lidmaatschap van de senaat niet alleen duur, maar ook potentieel gevaarlijk was en bovendien steeds minder vaak tot werkelijke macht leidde.

In de conclusie stellen Hopkins en Burton: ‘during the first three centuries AD membership of the Roman senate was to a large extent not hereditary’ [194]. Zij suggereren dat het ideaal wellicht bestond maar van de dagelijkse praktijk afweek, aangezien de meeste zoons van senatoren zelf geen senator werden. Een deel van de oorzaak lijkt de combinatie van het kindertal van aristocratische families en het hoge sterftecijfer in de Romeinse samenleving te zijn, evenals keizerlijke vervolgingen. Hoogstwaarschijnlijk waren dit bijdragen aan de beperkte successie, maar een volwaardige verklaring ontbreekt.

Het mag geen verrassing heten dat de conclusies en de statistische methode van dit onderzoek tot een breed debat en controversen leidden in zowel Anglo-Amerikaanse als Europese kringen.¹¹¹ Deels is het debat een gevolg van de beperkte bruikbaarheid van de conclusies.¹¹² Maar de socioloog in Hopkins was allerminst verdwenen, getuige ook de lovende recensies in niet historische tijdschriften als *Sociology*¹¹³ en *American Journal of Sociology*. De vraag blijft echter: hoeveel sociologische methoden moet een onderzoek tellen om als sociologisch bestempeld te worden? De recensenten worden het hierover niet eens gezien de gemengde ontvangst van *Death and renewal* in de wetenschappelijke wereld. Hopkins zegt zelf in een interview in 1989 over zijn eigen werk:

‘Mijn werk is natuurlijk geen pure sociologie in zoverre dat ik niet uitga van een formele vooronderstelling die vervolgens bewezen wordt. Toch denk ik dat het sociologisch is in vergelijking met ‘normale’, conventionele oude geschiedenis.’¹¹⁴

Deel drie – The price of peace

Wat betreft het nooit verschenen derde deel van de *Sociological studies in Roman history* heb ik sterk het vermoeden dat de inhoudelijke nadruk zou komen zijn te liggen op de antieke economie. De aanwijzingen daarvoor kwamen hierboven al ter sprake. In de reeks van publicaties met een economisch thema steken twee artikelen van Hopkins met kop en schouders uit boven de rest: ‘Taxes and trade in the Roman empire’ en de inleiding van de bundel *Trade in the ancient economy*, die Hopkins samen met Peter Garnsey en Dick Whittaker samenstelde.¹¹⁵ Deze artikelen zijn zonder enige twijfel sleutelpublicaties in Hopkins’ oeuvre. Of ze ook daadwerkelijk in *The price of peace* zouden zijn opgenomen blijft hypothetisch.

Hopkins schreef eens: ‘The ancient economy is an academic battleground.’¹¹⁶ Deze eigenschap maakte het onderwerp voor hem aantrekkelijk, omdat debat en professionele onenigheid een *Leitmotiv* in zijn carrière lijken. Daarbij genoten actuele studieonderwerpen en discussies zijn sterke voorkeur. Thema’s als sociale mobiliteit en dood kwamen eerder al aan de orde, maar ook de antieke economie was zo’n studieobject.¹¹⁷ Een belangrijke aanjager voor deze interesse was de monografie van Moses Finley, *The ancient economy*. Finleys boek ontketende in jaren zeventig een vurig debat, waar Ian Morris na een kwart eeuw onenigheid het volgende over concludeert:

‘*The Ancient Economy* is still squarely at the center of debate. Finley showed decisively that philological/empiricist history could not make sense of ancient economic

---

¹¹¹ Zie voor een overzicht en een antwoord: Graham Burton, ‘The inheritance of the consulate in the Antonine period: a problem revisited’, *Phoenix* 49 (1995) 218-231.

¹¹² Ramsey MacMullen, ‘Death and renewal’, *AHR* 89 (1984) 741.

¹¹³ Eric Carlton schrijft over *Death and renewal*: ‘all in all, it proves to be a novel and rewarding experiment presented in clear and jargon-free terms’. Eric Carlton, ‘Death and renewal’, *Sociology* 20 issue 1 (1986) 125-127, aldaar 127.

¹¹⁴ Gijs Moes interviewde Hopkins voor het historisch tijdschrift *Skript*. Moes, ‘Interview met Keith Hopkins’, 36.

¹¹⁵ Keith Hopkins, ‘Taxes and trade in the Roman empire (200 BC-AD 400)’, *JRS* 70 (1980) 101-125. En: Keith Hopkins, ‘Introduction’, in: P. Garnsey, K. Hopkins en C.R. Whittaker (eds.), *Trade in the ancient economy* (Londen 1983) ix-xxv.

¹¹⁶ Hopkins, ‘Introduction’, ix.

¹¹⁷ Hopkins kreeg van zijn schoonvader Sir Henry Phelps Brown, professor economie aan de Universiteit van Londen, *tutorials* in de economie. Hopkins, *Conquerors and slaves*, xi.

phenomena. A great deal of very good work is still being done in this style, but on the whole it has more to say about the debates of the 1980s than about the new orthodoxy. *The Ancient Economy* stands midway between deterministic, economic approaches and postmodern literary explorations. Both undersocialization and oversocialization critics must engage seriously with Finley's work if they are to make any headway.¹¹⁸

Finley meende dat in de oudheid het streven naar autarkie bepalend was voor de economie. Juist door zulke grote verschillen tussen de antieke economie en latere economieën pleitte Finley voor een eigen begrippenapparaat om de antieke economie te beschrijven. Deze extreme vorm van primitivisme diende als basis voor Finleys cijferloze model van de antieke economie.¹¹⁹

Hopkins had moeite met Finleys zuivere primitivisme, want Finley zag geen aanwijzingen voor veranderingen terwijl Hopkins die wel zag – hij miste dynamiek in het model. Volgens Hopkins beschouwde Finley de antieke economie als ingebed in de samenleving, waardoor hij de rol van sociale factoren als status overdreef. In de inleiding van de bundel *Trade in the ancient economy* [xi-xii] had Hopkins niet zozeer kritiek op Finleys toepassing van Polanyi's substantivisme. Hij verwierp diens nadruk op de zogenaamde *cellular self-sufficiency* in de oudheid, de economische onafhankelijkheid van burgers, dorpen en steden, zoals die tot uiting komt in de volgende redenering van Finley zelf:

‘The powerful pull of the peasant-household, the attitudes to labour and management, the weak urban market, the satisfactory profits of the existing land regime, perhaps the difficulties inherent in organizing and managing a very large slave force [...] all served as disincentives to change.’¹²⁰

Taxes and trade in the Roman empire (200 BC – 400 AD) (1980)

Hopkins' bekendste bezwaar tegen de economische stagnatie die Finley voorstelde is verwoord in zijn meest geciteerde publicatie: ‘Taxes and trade’. William Harris is er zeker van dat dit artikel de culminatie bevat van Hopkins' gepubliceerde ideeën over de Romeinse economie.¹²¹ In ‘Taxes and trade’ beschrijft Hopkins een algemeen model van de, volgens hem, onderling verbonden stromen van belastingen, handelsgoederen en geld in het Romeinse rijk. De essentie van zijn ideeën is dat belasting- en rentebetallende provinciebewoners geld nodig hadden om aan hun betalingsplicht te voldoen. Hopkins redeneert dat de veelal autarkische bewoners producten moesten verkopen om aan geld te komen. *Ergo*, rijksbelastingen en rente stimuleerden de handel [104-105]. Zijn poging de complexe situatie in het rijk na de veroveringen in een waarschijnlijkheidsmatrix te vatten, werd in een brede kring opgepikt en werd zowel geprezen als

---

¹¹⁸ Morris, ‘Foreword’, xxxi.

¹¹⁹ Streven naar autarkie: Finley, *Ancient economy*, 34 en 138. Pleidooi voor eigen begrippenapparaat: Finley, *Ancient economy*, 17-27. Primitivisme als modelbasis: Finley, *Ancient economy*, 115.

¹²⁰ Moeite met primitivisme: H.W. Pleket, ‘Tussen Rostovtzeff en Finley’, *Lampas* 31 issue 4 (1998) 276-289. Geen veranderingen: Finley, *Ancient economy*, 115. Dynamiek in model: Hopkins, ‘Introduction’, xiv. Sociale factoren: Morris, ‘Foreword’, xxviii. Verwerping ‘cellular self-sufficiency’: Hopkins, ‘Introduction’, xi-xii en Morris, ‘Foreword’, xxxv noot 46. Citaat: Finley, *Ancient economy*, 115.

¹²¹ Harris, ‘Morris Keith Hopkins’, 95. Hopkins was naar eigen zeggen erg trots op het artikel: Moes, ‘Interview met Keith Hopkins’, 37.

bekritiseerd. Vijftien jaar later besloot hij zijn ideeën, in reactie op deze gemengde ontvangst, te herformuleren. Hij publiceerde het resultaat in het Japanse vaktijdschrift *Kodai*.¹²² Het idee om de complexe realiteit te benaderen met een model was ten tijde van de eerste publicatie voor veel oud-historici een *novum*. Ook daarom is ‘Taxes and trade’ een belangrijk voorbeeld van de mate waarin deductieve redenering Hopkins’ sterke voorkeur genoot boven de bij oud-historici gebruikelijke positivistische en inductieve methode.

Aan de hand van zeven hypothesen construeert Hopkins een model van de Romeinse economie van 200 voor onze jaartelling tot 400 van onze jaartelling. Hij zet zich daarbij expliciet af tegen de *new orthodoxy* die door Jones en Finley gevestigd werd.¹²³ De doelstelling van Hopkins in dit artikel is om de lezer met vrijwel alleen argumenten te overtuigen van zijn beeld van de economische structuur van het Romeinse rijk – daardoor ontbreekt het conventionele *sign-posting* (zijn eigen benaming van inductie).¹²⁴ De zeven theses zijn de bouwstenen van zijn betoog. De eerste drie vormen de basis, de andere vier zijn hieraan ontleend:

- 1) de Romeinse belastingheffing in geld vergrootte het handelsvolume van het rijk;
- 2) voor zover belasting in provincies werd geïnd en elders werd gespendeerd, moesten provincies het geld terugverdienen door producten te verhandelen met een gelijke totaalwaarde;
- 3) Romeinse veroveringen leidden tot een stijging van het rentetotaal;
- 4) in de bestudeerde periode nam de interregionale handel aanzienlijk toe;
- 5) binnen een eeuw (157-50 voor onze jaartelling) nam het aantal zilveren Romeinse munten sterk – wellicht tienvoudig – toe;
- 6) in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling integreerde de monetaire economie in het rijk in één systeem;
- 7) in het Dominaat waren belastingen laag.

Het begin van het betoog richt zich op het formele argument. Door de complexiteit van het rijk te reduceren tot drie sferen (de grensgebieden, de productieprovincies en het bestuurscentrum) waartussen geld en goederen circuleerden, tracht Hopkins een onderliggende structuur te ontrafelen.¹²⁵ Hier concurreren belasting en rente om dezelfde landbouwopbrengst, maar beide werken op een ander schaalniveau. Waar pachtbetaling door boeren aan de grondbezitters veelal op regionale schaal plaatsvond en leidde tot investeringen in steden, hadden de politiekgestuurde

---

¹²² Keith Hopkins, ‘Rome, taxes, rents and trade’, *Kodai: Journal of ancient history* 6/7 (1995/6) 41-75. De beperkte circulatie van *Kodai* leidde ertoe dat het artikel werd herdrukt in: W. Scheidel en S. von Reden (eds.), *The ancient economy* (Edinburgh 2002) 190-230. Ik gebruik het artikel uit 1980 en de bundel van Scheidel en Von Reden. Waarom hij in een Japans tijdschrift publiceerde, is onduidelijk. Het tijdschrift is weliswaar toonaangevend, maar is in westerse bibliotheken onder gerepresenteerd.

¹²³ Hopkins, ‘Taxes and trade’, 101 noot 1: ‘Inevitably, on this topic, my paper is written in friendly debate with Sir Moses Finley and his *The Ancient Economy* (1973)’.

¹²⁴ Opnieuw een duidelijke illustratie van zijn typische directheid. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 101 noot 2.

¹²⁵ Hopkins is – vanzelfsprekend – niet blind voor de gevolgen van zijn radicale simplificaties. Hij geeft vijf punten van zelfkritiek over causaliteit van rijksuitbreiding, oorlog en handel. De belangrijkste is de stelling dat 80 tot 90 procent van de inwoners van het Romeinse rijk autarkisch was. Een groot deel van de landbouwopbrengst was voor eigen gebruik en raakte niet betrokken bij de geldeconomie. Volgens Hopkins was de geldeconomie niet meer dan een ‘thin veneer of sophistication, spread over and tied to the subsistence economy by the liens of taxes, trade and rent’. Een visie die Harry Pleket niet met Hopkins deelt: Pleket, ‘Tussen Rostovtzeff’, 282 noot 5. De geïsoleerde, autarkische boeren werden echter van buitenaf gedwongen deel te nemen aan deze geldeconomie. Zij brachten hun productieoverschot naar de markt en niet hun totale productie. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 104.

rijksbelastingen een grotere reikwijdte en daardoor vooral verrijking van de stad Rome tot gevolg. De competitie tussen rente en belasting is voor Hopkins de aanleiding om te vermoeden dat de belastingen daarom laag waren (de zevende hypothese). Op deze manier vlecht hij zijn betoog tot een coherent model.

De vier aanvullende hypothesen belichamen in feite onderzoeken die het model geloofwaardigheid moeten verlenen. Zo is het vierde voorstel voorzien van de onderzoeksresultaten van de scheepsarcheoloog Toby Parker. Aan de hand van diens onderzoek naar 545 gedateerde scheepswrakken uit de Middellandse Zee laat Hopkins zien dat het aantal scheepswrakken in de periode 200 tot 1 voor onze jaartelling explosief toeneemt.¹²⁶ Een significante toename die logisch aanstuurt op één conclusie: alleen bij meer scheepvaart zinken meer schepen.

Voor zijn vijfde stelling bestudeert Hopkins de kredietfinanciering – tegenwoordig een vast onderdeel in handel. Van kredietfinanciering in de oudheid is vrijwel niets bekend, maar zilveren munten vormden in ieder geval een belangrijk element in lange-afstandhandel. Hopkins onderzoekt daarom of er in de beoogde periode van handelstoename ook een grote levering van zilvermunten was. Of dit het geval was, valt niet te achterhalen, maar op basis van de vermoede relatie tussen verschillende handelsvectoren gebruikt hij de bekende prijsvergelijkingformule van Ronald Fisher:

$$\text{Prijs (P)} = \frac{\text{Geldvoorraad (M)} \times \text{Circulatiesnelheid (V)}}{\text{Goederenkwantiteit (Q)}}$$

Hopkins ziet geen bewijzen voor substantiële prijsstijgingen, ook de circulatie van geld nam eerder af dan toe.¹²⁷ De voornaamste reden dat prijsstijgingen achterwege bleven, zo redeneert hij, was de toename van zowel de geldvoorraad als de kwantiteit van handelsgoederen. Als het getal boven de deler stijgt en het getal eronder ook, zal de uitkomst van de deling gelijk blijven.¹²⁸ Misschien is dit wel het beste voorbeeld van de inventieve wijze waarop Hopkins omspringt met de notoire stilte van het antieke bronmateriaal.

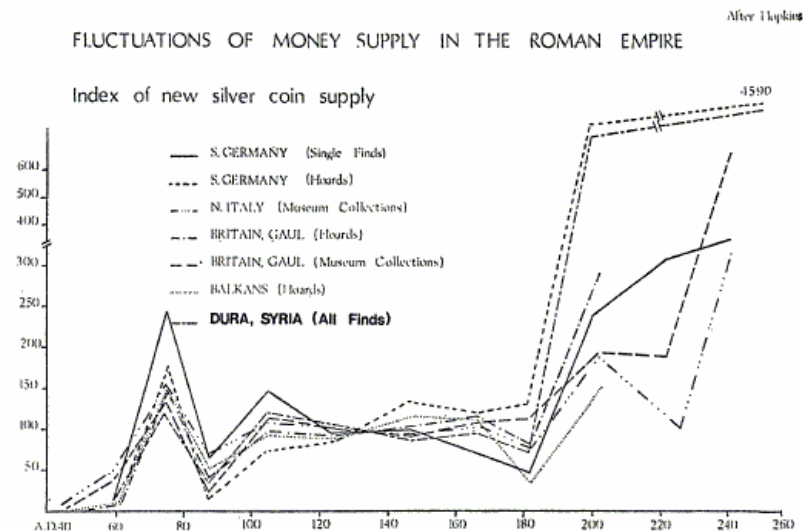
---

¹²⁶ Uit een figuur blijkt dat het aantal vondsten ten aanzien van de periode 400-200 voor onze jaartelling meer dan verdrievoudigd (van 50 naar 160 wrakken). Hopkins gebruikt hier onderzoek van Parker dat in 1980 nog niet gepubliceerd was: A.J. Parker, 'Ancient shipwrecks in the Mediterranean and the Roman provinces', *British archaeological reports, supplementary series* (1980). Hopkins, 'Taxes and trade', 105-106 en figuur 1.

¹²⁷ Hopkins neemt aan dat de circulatie afnam doordat zowel de overheid als individuen geld vasthielden in respectievelijk de staatsschatkist en de privé-beurs, maar vooral door de toegenomen afstanden tussen de belastingbetalers en de belastinginners.

¹²⁸ Hopkins ontleent zijn numismatische data aan onderzoek van Michael Crawford. M.H. Crawford, *Roman Republican coinage* (Cambridge 1974). Het is de vraag waardoor het aantal munten toenam. Crawford suggereert dat er in de periode 157 tot 97 voor onze jaartelling een sterke correlatie (0,88) bestaat tussen het aantal geslagen munten en de militaire besteding. Hopkins brengt daar tegen in dat beide factoren wellicht door eenzelfde factor stijgen, daarom rekt hij de jaarlijkse stijgingspercentages uit van beide factoren en constateert slechts een zwakke correlatie (0,32). De hypothese van Crawford (een verandering in militaire besteding leidt tot een verandering in het aantal geslagen munten) is onhoudbaar. Hopkins ziet zelf geen alternatieve verklarende factoren maar vraagt zich hardop af: 'There are two processes at work: large inter-annual fluctuations and a general trend. I wish I knew how they were related.' Hopkins, 'Taxes and trade', 110-111.

Voor de zesde these gebruikt Hopkins een contrahypothese¹²⁹ omdat munten in de keizertijd een problematische informatiebron blijken te zijn¹³⁰: de Romeinse geldeconomie was dermate primitief dat een staatsinvestering in een bepaalde regio elders geen effect had. Twee problemen steken dan de kop op, hoe kwamen de kernprovincies aan zilvergeld? En, zijn grote bestedingen door een keizer in een regio terug te zien in een corresponderend aantal teruggevonden munten? Met data van Richard Reece toont Hopkins in een grafiek eenheid in de Romeinse economie aan (zie figuur 3). Blijkbaar waren de geldbelasting en de daardoor gestimuleerde handel het middel waarmee geld in het Romeinse rijk werd verspreid, maar ook deze stelling blijkt onbewijsbaar.¹³¹

Figuur 3 – Fluctuatie in het gevonden aantal zilveren munten, geordend in tijd en geografische locatie. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 113

In feite zet Hopkins door al zijn voorstellen aannemelijk te maken een ‘wigwam’ in elkaar. Hij omschrijft het zelf als volgt:

‘All these arguments, and the evidence from which they are derived, are partial, but they draw strength from their inter-relationship. They back each other up’. [116]

¹²⁹ Hoewel Hopkins werkt met contrahypotheseën en met kwantificerend onderzoek uitspraken probeert te doen over sociale instituties in het Romeinse rijk, is zijn methode niet schatplichtig aan de *counterfactual analysis* van *New Economic Historians* zoals Robert Fogel. In geen van zijn publicaties verwijst Hopkins naar werk van Fogel. Een verklaring is misschien dat Fogel anders dan Hopkins expliciete opvattingen over ‘ware wetenschap’ had, die volgens hem moet worden bevolkt door technisch getrainde onderzoekers die zich uitdrukken in jargon. Hopkins staat diametraal tegenover deze opvatting. In 1989 zegt hij over de manier waarop hij zijn statische onderzoek onder woorden bracht in *Death and renewal*: ‘Ik heb nogal geleden onder het gebrek aan begrip bij conventionele oud-historici [...] omdat ik probeer zo simpel mogelijk te schrijven, zien sommigen het eenvoudige taalgebruik als bewijs voor het gemak waarmee dat inzicht bereikt kan worden’. Moes, ‘Interview met Keith Hopkins’, 36.

¹³⁰ Het aantal, de enorme variatie en de devaluatie vanaf halverwege de eerste eeuw van onze jaartelling zijn belangrijke moeilijkheden. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 112.

¹³¹ Hopkins, ‘Taxes and trade’, 112-116. Richard Reece werkte speciaal voor Hopkins zijn data van Noord-Italië opnieuw uit. R. Reece, ‘Roman coinage in the western empire’, *Britannia* 4 (1973) 227-251. Daarnaast gebruikt Hopkins onderzoeksresultaten van: H. Gebhart en K. Kraft (eds.), *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland* (Berlijn 1961); S. Bolin, *State and currency in the Roman empire* (Stockholm 1958) en A.R. Bellinger, *The excavations at Dura-Europus, Final report VI, The coins* (New Haven 1949).

Zes hypothesen dragen onderling bij aan de aannemelijkheid van een zevende. De laatste stelling – lage belastingen in het Dominaat – wordt onder meer aannemelijk door het verloop van de bovenstaande grafiek. De stijging van het aantal vondsten vanaf het jaar 180 van onze jaartelling impliceert een regionale isolatie. Hopkins vermoedt dat de geldcirculatie in het Laat-Romeinse rijk daarom lager was dan in het Principaat. De hoogte van de belastingen, die niet bekend is, staat in direct verband met de Romeinse schatkist, waarover evenmin iets bekend is. Daarom experimenteert hij verder om tot uitspraken te komen:

‘In these circumstances, I thought it would be worthwhile to try a different, somewhat experimental method of overcoming the shortage of direct evidence. Let us deal with relationships between probabilities, rather than with the well-documented ‘facts’ which are the normal building bricks of conventional history.’
[117]

Hopkins veronderstelt drie principes: waarschijnlijkheid is eindig, de waarde van een variabele begrenst de mogelijkheden van de andere variabelen en het eindresultaat moet overeenstemmen met wat we willen en kunnen geloven. Via een omweg probeert hij een benadering van het belastingtotaal te maken. Aan de hand van een formule, gesteld dat belasting een deel van de bruto productie is, brengt hij de drie waarschijnlijkheidsprincipes in stelling:

$$\text{Tax} = \text{Proportion} \left[> \left(\begin{array}{l} \text{Minimum} \\ \text{Gross} \\ \text{Product} \end{array} = \text{Population} \times \left(\begin{array}{l} \text{Minimum} \\ \text{Net} \\ \text{Consumption} \end{array} + \text{Seed} \right) \times \text{Price} \right] \right]$$

Hopkins gebruikt in zijn formule een onder economen gehanteerd hulpmiddel, het graanequivalent. Het idee achter deze conventie is de basisbehoefte van een bevolking om te rekenen naar graan, zodat diverse culturen onderling vergeleken kunnen worden [118]. Na berekening van de uitkomst stelt Hopkins nadrukkelijk dat met deze methode het juiste antwoord niet (met zekerheid) achterhaald kan worden, maar dat de waarschijnlijkheidsmatrix vooral wijst op de gevolgen van zijn keuzes.¹³²

Trade in the ancient economy – introduction (1983)

Met zijn experimentele en uitgesproken benadering van de antieke handel ontpopte Hopkins zich als toonaangevend deelnemer in het debat over de antieke economie. Een positie die hij consolideerde met de inleiding die hij schreef voor de bundel *Trade in the ancient economy*. Hierin zet hij kort uiteen wat de antieke economie karakteriseerde, met name door de *new orthodoxy* van Hugo Jones en Moses Finley in grove lijnen te typeren.

---

¹³² Na invulling van de waarden is de uitkomst: belasting = > 824 miljoen sestertiën. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 119. Op basis van het vermoeden dat het leger de grootste kostenpost van de staat was, zou een schatting van de jaarlijkse kostprijs van het leger de hierboven uitgevoerde berekening kunnen bevestigen. In de appendix beraamt hij de staatskosten voor het leger op zo’n 445 miljoen. Een aanwijzing die de indruk wekt dat zijn berekeningen van het belastingtotaal een redelijke orde van grootte hebben. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 124-125. Zijn uitkomst – elke inwoner betaalde 15 sestertiën belasting (10 procent van de minimumbehoefte) – valt hoog uit in vergelijking met Frankrijk en Engeland in de zestiende eeuw, maar laag ten aanzien van de situatie rond 1700 in die landen. Hopkins, ‘Taxes and trade’, 120.

Volgens Finley was de antieke economie een lappendeken van kleinschalige zelfvoorzienende eenheden. Omdat overal in het Middellandse Zeegebied eenzelfde klimaat heerste, zo redeneerden de aanhangers van de nieuwe orthodoxie, ontwikkelde handel zich slechts in een rudimentaire vorm, temeer omdat land- en zeetransport van bulkgoederen over lange afstanden te duur was. Volgens de nieuwe orthodoxie kwam handel alleen voor op korte afstanden – van de rurale streken naar de steden waar de (groot)grondbezitters woonden. Het was dus vanzelfsprekend dat de belijders van de nieuwe orthodoxie steden bekeken vanuit Werner Sombarts ideaaltype van de consumentenstad.¹³³ Hoewel voor de late middeleeuwen een hoge urbanisatiegraad als index voor economische ontwikkeling geldt, meende Finley dat eenzelfde urbanisatie in de oudheid primair een cultureel patroon reflecteerde. Hieraan ligt een ingenieuze redenering ten grondslag: economische activiteit is een afspiegeling van zowel de economische structuur als de culturele waarden van een samenleving. De laatste worden in belangrijke mate bepaald door de economische structuur. Concreter: land en arbeid waren in de oudheid belangrijke productiefactoren waardoor landbezit statusverlenend werd en daarmee de basis van de culturele waarden definieerde. Finley vatte zo de culturele waarden *in* een economische analyse door zich te verdiepen in status. De elite in de oudheid concentreerde zich daarom niet op productie of winst van hun landerijen, maar op de manier waarop ze hun rijkdom konden etaleren.

Hoewel Hopkins het Finleymodel bewonderde vanwege de coherente matrix, vond hij het niet geheel bevredigend, zoals al bleek uit zijn eerdere publicaties. Juist omdat het model – dat een periode van 1500 jaar omvat – zoveel diversiteit in een keurslijf perst, krijgt het een statische uitstraling en lijkt het weinig ruimte te laten voor economische groei. Hopkins gebruikt de inleiding van de bundel over handel in de oudheid om het model te bewerken zodat het een gematigde economische groei en daaropvolgende afname toeliet [xiv]. Hopkins stelt een trage groei van het surplus voor als gevolg van de ontwikkelingen die hij eerder al in *Conquerors and slaves* beschreef, schaalvergroting en de verspreiding van technologische en sociale vernieuwingen [xv]. De daaruit voortvloeiende arbeidsdifferentiatie en de geld- en goederenstromen (die hij in ‘Taxes and trade’ beschreef) leidden tot aanzienlijke handel. Een stelling die hij bewezen acht door de constatering dat handel voortkomt uit de combinatie van transport en geld. Kortom: de totale productie, consumptie en handel steeg in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling ten opzichte van voorgaande eeuwen. Deze constatering brengt in zijn ogen dynamiek aan in het model van Finley zonder dat diens primitivisme wordt ondermijnd [xxi].

Conclusie

Uit de hier behandelde sleutelpublicaties uit Hopkins’ vroege oeuvre blijkt hoe breed zijn belangstelling was. Hij schreef vernieuwend over sociale, politieke en economische onderwerpen in de Romeinse geschiedenis. In elke publicatie probeerde hij modelmatig, voornamelijk met behulp van een waarschijnlijkheidsmatrix, te laten zien dat sommige oud-historici te inductief-positivistisch werken, waardoor zij uitgaan van ideeën die onverenigbaar zijn. Hij paste een socratische methode toe op de argumenten van anderen. Een aanpak die wisselende resultaten heeft geboekt. Enerzijds kon hij discussies doen oplaaien, anderzijds werd hij bekritiseerd om zijn

---

¹³³ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus I* (München 1906).

onnauwkeurigheid door het hoge generalisatiegehalte van zijn aannames. Niettemin vervulde hij de rol van iconoclast met graagte, getuige ook de laatste periode van zijn carrière toen hij zijn onderzoeksterrein nog verder uitbreidde.

Hoofdstuk III Sleutelpublicaties – empathie en fictie

Latere methode – narratieve, empathische en onconventionele geschiedschrijving

Grofweg de eerste helft van zijn carrière (1963-1983) was Hopkins historicus én socioloog. Pas na zijn aanstelling als professor in Cambridge in 1985 kwam geschiedenis weer op de eerste plaats en raakte zijn veelbesproken sociologische methode op de achtergrond. Zo werd bijvoorbeeld de voorbereiding van *The price of peace* in deze periode gestopt.¹³⁴ Naar eigen zeggen door een *push-pull effect* van enerzijds een toenemende ontzuivering over de verklarende kracht van de sociologische theorie en anderzijds de aantrekkingskracht van de veelzijdige Romeinse maatschappij.¹³⁵

Hopkins' vroegere werk werd bepaald door een veelal conventioneel sociologisch instrumentarium dat werd aangevuld met empathische geschiedbeoefening die zich vooral beperkte tot inleidingen, aanvullingen en populair-wetenschappelijke krantenartikelen.¹³⁶ Het lijkt er op dat Hopkins' visie op geschiedenis door de matiging van de sociologie meer ruimte krijgt. De onderwerpen in zijn vroege periode waren weliswaar historisch, maar hij was vooral spraakmakend door zijn verzet tegen de manier waarop de *state-of-the-question* tot stand kwam. Met een interdisciplinair instrumentarium liet hij zien wat er volgens hem niet deugde aan de conclusies van sommige, door hem als conservatief bestempelde, historici. Deze functie van iconoclast gaf hem een strijdvaardige reputatie, maar die reputatie was, zoals eerder bleek, niet vlekkeloos. Door sociologie meer los te laten kwam in Hopkins' publicaties uit de tweede helft van zijn carrière een meer historische belangstelling naar voren die zichtbaar is in de vorm.¹³⁷

In dit hoofdstuk bespreek ik drie belangrijke publicaties uit de periode dat Hopkins hoogleraar in Cambridge was. Deze laten zien welke methodologische en thematische paden Hopkins als hoogleraar oude geschiedenis bewandelt.¹³⁸ Twee daarvan, 'Novel evidence for Roman slavery' en *A world full of gods*, laten het (nieuwe) historicistische accent van Hopkins duidelijk zien. Het derde artikel, 'Christian number and its implications', spreekt mijn generalisatie tegen en laat zien hoezeer Hopkins' carrière niet te reduceren valt tot twee periodes of gezichtspunten.

---

¹³⁴ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 98.

¹³⁵ Moes, 'Interview met Keith Hopkins', 35-36.

¹³⁶ In het vorige hoofdstuk kwam Hopkins' belangstelling voor empathie al naar voren. Voorbeelden van publicaties uit de eerste carrièrehelft met een empathische snit: als inleiding – het voorwoord van *Death and renewal*; als aanvulling – het openings- en slotessay van *Death and renewal*; in een populair-wetenschappelijk artikel – Keith Hopkins, 'Murderous Games. Gladiatorial contests in Ancient Rome', *History Today* 33 issue 6 (1983) 16-22.

¹³⁷ Of historici en sociologen zo te polariseren zijn, is hoogst discutabel. Ik houd mij in deze vast aan Hopkins' eigen opvatting daarover. Deze is, zoals wel vaker in zijn geval blijkt, ambigu. In 1972 bezingt hij in 'Classicists and sociologists' de hereniging van de twee disciplines, terwijl hij 17 jaar later in een interview aangeeft zich door de extreme nadruk op theorie te hebben afgekeerd van de sociologie. Hopkins, 'Classicists and sociologists', 355 en Moes, 'Interview met Keith Hopkins', 35. Zie ook het citaat van Philip Abrams in de inleiding, noot 7.

¹³⁸ In dit hoofdstuk heb ik er voor gekozen de drie bekendste publicaties uit deze periode te bespreken. Net als in het vorige hoofdstuk zijn inhoudelijke variatie en publicatie in representatieve tijdschriften de gehanteerde selectiecriteria.

Novel evidence for Roman slavery (1993)

In zijn eerste bundel, *Conquerors and slaves*, verdiepte Hopkins zich al in het vraagstuk van Romeinse slavernij. Destijds was hij vooral op zoek naar de betekenis van slavernij als institutie in structureel-functionalistisch opzicht, maar in 'Novel evidence' experimenteert hij met andere methodes. Door *conscious fiction* als bron te gebruiken zoekt Hopkins naar Romeinse gedachten en gevoelens over slavernij. Deze aanpak was destijds een zeldzaamheid in oude geschiedenis, maar kende met onder andere Stephen Greenblatt al belangrijke vertegenwoordigers voor de geschiedenis van de vroegmoderne tijd.¹³⁹ Greenblatt, grondlegger van het *new historicism*, was volgens Ed Jonker een voorman die 'het formalisme van de *new critical theory* in[wisselde] voor de deconstructie van het postmodernisme'.¹⁴⁰ Het voornaamste oogmerk van de nieuwe historici, zoals beoefenaars van *new historicism* worden genoemd, is dat zij literaire bronnen als product van de context bestuderen in plaats van als geïsoleerde fenomenen. Literatuur en geschiedenis komen daardoor op gelijke voet en de nieuwe historici dichten daarmee, volgens Joe Moran, de bestaande kloof tussen deze disciplines.¹⁴¹ Greenblatts ideeën zijn in belangrijke mate schatplichtig aan Michel Foucault, maar reflecteren eveneens inzichten van Hayden White. Hiernaast tonen ze belangrijke overeenkomsten met de cultureel-antropologische opvattingen die Clifford Geertz had over cultuur als concept. De 'nieuwe' methode van Hopkins kent dus voorname representanten in de op dat moment actuele postmoderne stroming.

Het lijkt erop dat Hopkins met deze (voor hem) nieuwe richting een nieuw middel in handen had om dezelfde kritiek te uiten ten aanzien van traditionele historici. Juist het gebruik van *conscious fiction* botste met de conventionele obsessie met 'waarheid'. Ter illustratie van die obsessie citeert hij Paul Veyne's *Writing history*: 'history is a body of facts [...] History is the relating of true events'.¹⁴² Volgens hem is een vererende houding ten aanzien van feiten aperte onzin. Conventionele historici negeren fictie ten onrechte, want fictieve verslagen kunnen juist belangrijke inzichten bieden om de bestudeerde samenleving beter te begrijpen.¹⁴³ Fictieve bronnen zijn bruikbaar omdat zij niet het unieke maar het typische beschrijven. Anders gesteld, fictie heeft een generaliserende stijl waarmee een karikatuur van een fenomeen gemaakt kan worden [12]. Met deze invalshoek benadert Hopkins nogmaals de Romeinse slavernij en deze keer gebruikt hij een bron die nog door niemand werd gebruikt: het leven van Aesopus.¹⁴⁴

Hopkins gebruikt deze fabel als kapstok om typische gedachten en gevoelens bloot te leggen. Deze, volgens hem, onconventionele methode is te rechtvaardigen als je kijkt naar gerespecteerde Romeinse auteurs, zoals Tacitus, die zich evenmin beperken tot het beschrijven van feiten. Hopkins' oogpunt is daarom dat voor een cultuurinterpretatie het waarheidsgehalte van een bron

---

¹³⁹ Keith Hopkins, 'Novel evidence for Roman slavery', *Pe&P* 138 (1993) 3-27, aldaar 3 noot 1.

¹⁴⁰ Jonker, *Geesteswetenschappelijke carrousel*, 49.

¹⁴¹ Joe Moran, *Interdisciplinarity* (Londen en New York 2002) 137.

¹⁴² Hopkins, 'Novel evidence', noot 1. Het citaat van Veyne is een vertaling van M. Moore-Rinvolucri. P. Veyne, *Writing history* (Manchester 1971) 10-11.

¹⁴³ Het is al eerder opgemerkt, maar Hopkins maakte graag een karikatuur van zijn 'tegenstanders'. Fictie gold al ruim voordat Hopkins furore maakte als bron voor cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Aan de universiteit van Göttingen, bijvoorbeeld, werden folklore, sprookjes, sagen en legenden al als spiegel van het gevoelsleven gebruikt. De sprookjes die door de gebroeders Grimm zijn verzameld zijn daar het bekendste voorbeeld van. Kortom: Hopkins gebruikte inderdaad *novel evidence* maar het voert te ver om zijn methode tot *novum* te verheffen.

¹⁴⁴ Hopkins somt de belangrijkste oud-historici op die over slavernij publiceerden – William Westermann, Iza Biezunska-Malowist, Moses Finley, Keith Bradley en hijzelf – maar het leven van Aesopus ongenoemd laten. Hopkins, 'Novel evidence', 3 noot 2.

niet essentieel is [4]. Dat in dit artikel het nieuwe historisme niet alleen wordt gebruikt om onconventioneel te zijn, blijkt uit het volgende citaat:

‘Stories and news, and perhaps social history, concentrate on the boundaries of morality, or what one can call the penumbra of moral ambiguity, about which even the same reader, let alone different readers, will have had ambivalent feelings and reactions.’ [6-7]

Hopkins brengt het postmoderne representatieparadigma in stelling. De idee van representatie houdt in dat elke individuele interpretatie een van de vele voorstellingen van de werkelijkheid (of het verleden) is. Er bestaat niet een enkele waarheid, maar er bestaan vele interpretaties naast elkaar die elkaar niet kunnen of mogen uitsluiten. Hopkins spreekt over representatie als voorname methodische basis voor interpretatieve geschiedenis.¹⁴⁵ Het belang van deze notie is dat hiermee de waarde van een bron gerelativeerd wordt. Hopkins legt het als volgt uit:

‘[...] what I am doing in this article is trying to understand conditions in British factories during the depression in the 1930s from an English intellectual’s eclectic library, the one surviving copy Charlie Chaplin’s *Modern Times* and a few fragments from British parliamentary papers and *The Times*. The interpretation of comic caricature is necessarily individualistic and error-prone, but it would be dangerous to assume that serious newspapers or the minutes of the Roman senate are more secure guides to the partial recovery of a lost reality than creative fiction.’ [7]

Kortom: lezers of luisteraars kunnen verschillend op een verhaal met een moraal reageren, omdat de moraal problematisch en ambigu is.

Eén van de treffende voorbeelden die Hopkins geeft, is een verhaal dat de arts Claudius Galenus naar eigen zeggen vaak vertelde. Galenus reisde met een vriend van Rome naar Athene. Halverwege, vanaf Korinthe, reisden ze per kar verder, terwijl de meeste bagage per schip werd vervoerd. Toen de vriend van de arts aan zijn slaven om een bepaalde tas vroeg, bleek dat die tas zich nog op het schip bevond. Galenus’ vriend werd woedend en bestrafte zijn slaven.¹⁴⁶ Hij sloeg ze – omdat hij niets anders bij de hand had – met zijn zwaard (in de schede) op het hoofd. Niet met de platte kant, voegt Galenus er expliciet aan toe want dat zou immers niet pijnlijk genoeg zijn. De vriend sloeg elke slaaf een aantal keer, waardoor de schede uiteindelijk openbrak en het zwaard hoofdwonden bij de slaven veroorzaakte. De vriend vluchtte – want zomaar een slaaf doden was volgens het Romeinse recht wel degelijk strafbaar – en vroeg Galenus een tijd later hem te geselen, omdat hij spijt had van het voorval. De arts stemde met tegenzin in met het

---

¹⁴⁵ Hopkins schrijft letterlijk: ‘To be sure this is only one interpretation of a story. I cannot be sure that it is right. But interpretative history flourishes on precisely those ambiguities which the substantivist (conservative) historian of objective truth finds least comfortable, or most objectionable.’ Hopkins, ‘Novel evidence’, 22. Hoewel Ed Jonker schrijft dat de meeste historici hier in de jaren negentig van terugkomen: Jonker, *Geesteswetenschappelijke carrousel*, 121. Blijkbaar loopt de geschiedfilosofie van oud-historici achter.

¹⁴⁶ Hopkins vergelijkt de woede over de fouten van slaven met de onredelijke woede die we ongetwijfeld allemaal kennen: ‘the consumer’s frustration or fury at not being able to understand or follow the instructions which accompany a self-assembly kit for a piece of household equipment.’ Een belangrijke vergelijking die het meester-slaaf-conflict transformeert tot een structurele strijd. Hopkins, ‘Novel evidence’, 18.

verzoek van zijn vriend en bond hem op het hart voortaan meer zelfbeheersing te tonen en zijn slaven met andere middelen te laten gehoorzamen (*Claudii Galeni opera omnia* v.17).

Uit dit voorbeeld haalt Hopkins vier interessante kernpunten:

‘First, beating a slave on the head with the flat of a sword was considered regrettable, but not serious; secondly, even remorse took the form of violence; thirdly, violence and self-control represented an axis of moral strain within polite Roman society – the controlling élite was expected to be self-controlled; and finally, telling stories constituted an instrument of social control, outlining to listeners and subjects the limits and penalties of transgression.’ [10]

Zoals hij in het *Death and renewal*-essay ‘Murderous games’ de gladiatorengevechten interpreteerde als een instrument van sociale controle, ziet hij hier voor teksten en verhalen eenzelfde rol weggelegd. Hoewel de vorm van zijn betoog niet langer overduidelijke kenmerken van een structureel-functionalistisch argument heeft, blijft zijn redenering dat wel. Waarmee het bewijs is geleverd dat er continuïteit is in de methode van Hopkins ondanks het feit dat hij in ‘Novel evidence’ een postmoderne invalshoek gebruikt.

Na deze uitgebreide methodologische verhandeling, die ook in Hopkins’ artikel een ruime omvang heeft, schakelt hij over naar het verhaal van Aesopus. Hij beschrijft het leven van de slaaf die volgens de traditie verantwoordelijk is voor vele dierenfabelen waaronder de welbekende wedstrijd tussen de haas en de schildpad, maar ook de gans die gouden eieren legde. Hopkins laat zien dat deze verhalen ‘politiek gezien niet onschuldig’ waren, omdat ze door slaven werden gebruikt als geheime code [13]. Aesopus zelf is in het verhaal een wandelende tegenstelling. Hopkins somt de fysieke kenmerken van deze slaaf op: ‘pot-bellied, weasel-armed, hunchbacked, a squalid, squinting, swarthy midget with crooked legs; a walking disaster, deaf, and what is worse, dumb [...] a turnip with teeth’ [13]. Allemaal uiterlijke schijn, als we Hopkins mogen geloven, want dat is precies waar het verhaal om draait – het contrast tussen uiterlijke schijn en ongeziene capaciteit. De lelijkheid van Aesopus geeft hem een ander imago dan dat bij hem past. De slaaf heeft een angstaanjagend uiterlijk en de boodschap van de fabel is de paradox dat een meester zijn slaaf zal moeten vertrouwen. Hopkins betreft de lezer in dit dilemma door een beroep op diens inlevingsvermogen te doen: kan de echtgenote van de slaveneigenaar wel alleen met een slaaf achterblijven? De slaaf blijft ondanks zijn positie een mens met een eigen wil.¹⁴⁷ In het verhaal is de meester, net als de slaaf, het slachtoffer van zijn positie. Zonder slaaf kon de meester geen meester zijn, het verhaal is daarom een ‘sociale spiegel’ waarmee de luisteraar zijn positie en relaties met anderen kan bepalen. Daarom is slavernij in dit verhaal niet alleen verteltactiek, maar een denkcategorie die de spanningen in de samenlevingen representeert [15]. De beschrijving die Hopkins vervolgens geeft van het verhaal – hoe Aesopus zijn spraak terugkrijgt van Isis waardoor hij vervolgens (uit angst vanwege het slechte voorteken) verkocht wordt en bij zijn nieuwe meester, de filosoof Xanthus, terecht komt – is doordrenkt met een permanente geweldsdreiging en ongelijke machtsverhoudingen. Juist de voortdurende

---

¹⁴⁷ De weezinwekkende uitspraak van Varro dat slaven niet meer zijn dan sprekend gereedschap (*instrumentum vocale*) is volgens Hopkins meer gebaseerd op hoop dan op realisme. Hopkins, ‘Novel evidence’, 14 naar Varro, *De agricultura*, I.xvii.

omkeringen van de realiteit, Xanthus was bijvoorbeeld een typische slavennaam, zinspelen op de moraal van het verhaal en dienen de plot [19]. Het verhaal van Aesopus kiest de zijde van de slaaf die zijn meester uiteindelijk een lesje gaat leren. Dat eist de plot immers.

In het verhaal is Aesopus een flapuit die zijn meester en diens vrouw voortdurend confronteert met hun positie en hun bijbehorende rol. De vrouw van Xanthus wordt neergezet als ‘a sex-crazed slut’ die liever ‘a young, handsome, athletic, good-looking blond slave’ had gekregen van haar man, waarmee ze kon flirten en vrijen [17-18]. Hopkins geeft een aantal voorbeelden van de wijze waarop hij zijn meester confronteert met diens eigen regels. Xanthus probeert Aesopus, die opzettelijk commando’s niet begrijpt, geen fouten te laten maken door hem precies geformuleerde opdrachten te geven en zegt zijn slaaf onder dreiging van fysieke afstraffing niets meer of minder te doen dan opgedragen [19]. Zo vertrekken meester en slaaf naar het badhuis en vooraf draagt Xanthus de slaaf op een olieflesje en handdoeken te pakken. Aesopus doet wat hem opgedragen wordt en pakt de spullen. Eenmaal in het badhuis komt de meester tot de ontdekking dat de slaaf een leeg olieflesje bij zich heeft en vraagt hem waarom dat zo is. Het antwoord van Aesopus is simpel en neigt naar *slapstick*: ‘omdat u niets heeft gezegd over de olie’ [19].

Hopkins’ voorbeelden uit de bron zijn hilarisch en het lijkt of de bron vooral bedoeld was dat gevoel op te wekken. Maar niets is minder waar, want het feit dat zulke situaties zich misschien niet zo uitgesproken voordeden in de oudheid, betekent niet dat ze niet tot de realiteit behoorden: ze kwamen ongetwijfeld in de fantasie en het gevoel van de Romeinen voor.¹⁴⁸ Dat Aesopus een fictief personage en een karikatuur van de werkelijkheid was, maakt zijn daden onbelangrijk. Het gaat om de vraag of slaveneigenaars werkelijk bang waren voor zulke situaties [21-22]. De rode draad in dit verhaal is vijandigheid die gebaseerd was op angst. De moraal is dat meesters afhankelijk waren van hun slaven. Met Aesopus loopt het uiteindelijk slecht af. Na zijn vrijlating wordt hij om dezelfde reden ter dood veroordeeld als Socrates, vanwege zijn vrije denken. De dood van de slimme slaaf symboliseert daarmee het herstel van het normale, het herstel van de orde [26].

De narratio van Hopkins brengt hem in de gelegenheid om uit een fictieve bron verschillende realiteiten te destilleren. Hij combineert de klassieke hermeneutische methode van begrijpend lezen met ‘empathische reconstructie’, gebaseerd op Anthony Giddens’ concept van structuratie.¹⁴⁹ Deze combinatie toont hoezeer slaven en meesters hun eigen belangen hadden, waardoor het instituut slavernij dat vast lag in het Romeinse recht en in economische structuren, op een kleinere schaal veel interne vrijheid kende [26]. Hopkins blijft er echter bij dat:

‘Slavery was a cruel and repressive institution, enforced by hatred and fear. “All slaves are enemies”, stated a Roman proverb. The hostility of Roman slave-owners to their slaves, and of slaves to their owners, lay just below the surface of Roman civilization like an unexploded volcano.’ [5]

---

¹⁴⁸ Hopkins bedoelt hiermee dat onze dagelijkse realiteit voor een substantieel deel gevormd wordt door fantasieën en gevoelens. Een uitdagend inzicht.

¹⁴⁹ Anthony Giddens, *The constitutions of society: outline of the theory of structuration* (Cambridge 1984). Hopkins schrijft hierover: ‘[Giddens] has created the concept structuration, awkwardly named, to capture the idea that actors are not simply the passive victims of external pressures, but themselves repeatedly reinterpret conventional social values and mores, and so by their actions reproduce the social order. Action here includes both behaviour and thoughts.’ Hopkins, ‘Novel evidence’, 26 noot 40.

Christian number and its implications (1998)¹⁵⁰

Een belangrijk onderdeel van Hopkins' methode is zijn prikkelende non-conformisme. Eerder werd al duidelijk dat hij zich in zijn 'latere periode' verdiept heeft in een nieuw onderwerp dat complementair was met de sociaal-economische onderwerpen van voorheen. Het artikel 'Novel evidence' liet zijn empathische benadering al zien. Daarin werd duidelijk dat hij ook bereid was om te onderzoeken waar elk individu binnen een overkoepelende structuur zijn of haar eigen grenzen legde. In 'Christian number' treden de grote structuren weer op de voorgrond, maar dit het artikel bevat misschien wel de beste combinatie van alle stijlen en methodes van Hopkins die tot nu toe ter sprake kwamen. Hij gebruikt demografische en statistische modellen en berekeningen, geeft kritiek op positivisten en de conventionele opvatting. Hij bouwt speculatieve argumentatiewigwams, doet een beroep op het inlevingsvermogen van zijn lezers en vraagt hen alert te zijn op de implicaties van ideeën over de groei van het christendom. Wederom verzet Hopkins zich tegen de traditionele inductie:

'For the moment, I am interested more in competing probabilities, and in their logical implications, than in established or establishable facts. That may not be as problematic as it at first appears. Facts require interpretation. Only the naïve still believe that facts or "evidence" are the only, or even the most important ingredients of history. What matters at least as much is who is writing, or reading the history, with what prejudices or questions in mind, and how those questions can best be answered. Facts and evidence provide not the framework, but the decoration to those answers.' [185-186]

De kern van 'Christian number' is vrij eenvoudig. Hopkins is gefascineerd geraakt door de opkomst van het christendom in het Romeinse rijk. En om een idee te krijgen van de groei van het vroege christendom gebruikt hij kwantitatieve voorstellen van collega's over de vroegchristelijke populatie als speculatief raamwerk om alternatieven en implicaties tegen af te zetten. In dit essay trekt Hopkins vijf conclusies over het aantal vroege christenen, die ik hier zal bespreken.

Het uitgangspunt van het betoog is een indruk te geven van de omvang van de groep christenen in de eerste vier eeuwen van onze jaartelling. Moderne onderzoekers worden tijdens onderzoek hiernaar geconfronteerd met een conceptueel probleem: is de moderne definitie van een 'christen' ook toepasbaar op de 'antieke christen'? Hopkins vermoedt van niet, want 'it was only in a limited number of cases or contexts in ancient society that religious affinity was a critical indicator of cultural identity' [187]. De antieke 'christenen' vormden bij elkaar geen objectieve categorie, maar waren een bonte verzameling met een gevarieerde kern en een open periferie. Deze constatering, of liever kanttekening, vormt de opmaat naar Hopkins' kritiek op de conventionele inductieve methode.

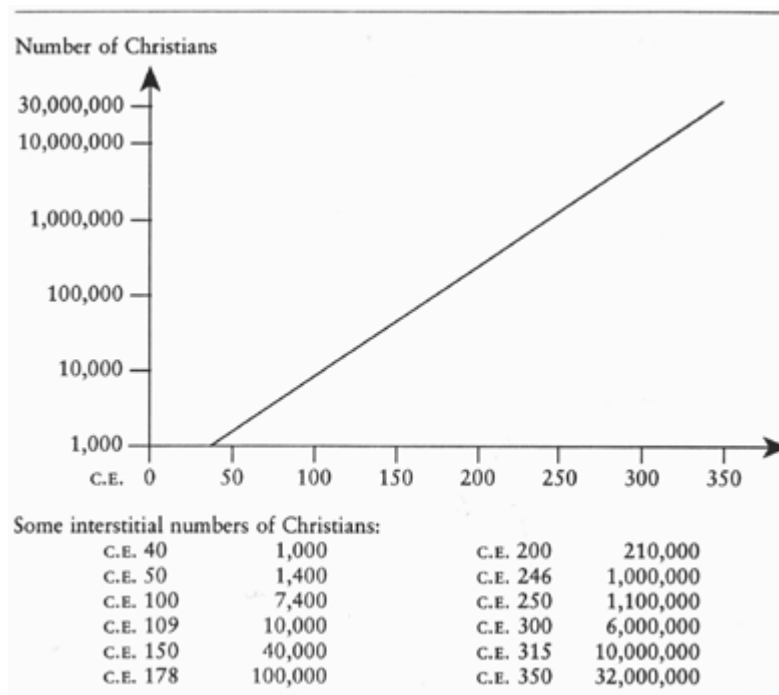
Hopkins geeft voorbeelden uit de bronnen die laten zien waarom inductie als zelfstandige methode problematisch is. Zo is daar de beroemde briefwisseling van keizer Trajanus en zijn provincie-gouverneur Plinius de Jongere. De laatste vraagt de keizer wat hij aan moet met de christenen in het noordelijke deel van Klein-Azië. Hopkins' bedoeling van deze bronbespreking

---

¹⁵⁰ Keith Hopkins, 'Christian number and its implications', *Journal of Early Christian Studies* 6 issue 2 (1998) 185-226.

is om zijn lezers bewust te maken van de interpretatieproblematiek. Wat is de toon van het antwoord van Trajanus? Met welke intentie schrijft Plinius zijn keizer? [188] Volgens Hopkins is de intentie van de lezer voor een belangrijk deel bepalend voor diens interpretatie. In zijn ogen kan de basis van bronwaardering nooit de bron zelf zijn, maar dienen de vraagstelling en de hand van de historicus bepalend te zijn. Want ‘history should not be, *pace* the practice or presenting-style of many colleagues, an amalgam of sources’ [191]. In de negentiende eeuw deed Adolph von Harnack filologisch onderzoek naar de omvang en opkomst van het vroege christendom. Hopkins beschouwt dit onderzoek als maatgevend voorbeeld van overdreven brongetrouwe geschiedschrijving.¹⁵¹ Juist daarom gebruikt hij Harnacks resultaten om te laten zien dat veel conventionele historici ideeën verdedigen die in combinatie onhoudbaar zijn.

Harnacks benaderingen zijn later overgenomen door andere onderzoekers die daar een stuk minder voorzichtig mee omsprongen. Eén van hen is de socioloog Rodney Stark, die stelt dat in het jaar 300 van onze jaartelling 10 procent (circa zes miljoen mensen) van de bevolking in het Romeinse rijk christen was.¹⁵² Hopkins neemt deze waarden over en hij neemt als beginwaarde 1000 christenen in het jaar 40 van onze jaartelling (zie figuur 4) [192].

Figuur 4 – speculatieve aantallen vroege christenen. Hopkins, ‘Christian number’, 192

Nogmaals, het gaat hem niet om de precieze groei van het aantal christenen, maar om de effecten ervan. De getallen zijn vooral numerieke metaforen. Hopkins richt zich direct tot de lezer om zijn intenties toe te lichten:

¹⁵¹A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (Leipzig 1924⁴ – eerste druk 1902).

¹⁵² Rodney Stark, *The rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus movement became the dominant religious force in the western world in a few centuries* (Princeton 1996) 6.

[...] it will not have escaped you, that I am behaving rather like an early Christian in pagan society, trying to upset fellow scholars, by non-conformity.' [194]

De conclusies op basis van zijn aannames liegen er dan ook niet om: het christendom was in de eerste twee eeuwen statistisch niet significant. Met slechts 7000 christenen in het jaar 100 op een bevolking van 60 miljoen representeerde het christendom net 0,01 procent van de totale bevolking. In 200 groeide het aantal mogelijk uit tot 200.000 christenen, wat nog steeds slechts zo'n 0,3 procent van het totaal was. Hopkins stelt daarom dat in de overgeleverde geschriften van christelijke auteurs terecht wordt gesteld dat er sprake was van een enorme groei, maar dat ze schromelijk overdrijven wat betreft de absolute aantallen.

Voor het vervolgingsvraagstuk heeft deze conclusie belangrijke gevolgen, want het christendom vormde in aantal helemaal geen bedreiging voor de Romeinen! Christenvervolgingen waren daarom, volgens Hopkins, vooral een manier van zelfrepresentatie die de christenen een instrument van saamhorigheid en heroïek in handen gaf. Hij stelt daarom dat de traditionele vraag met betrekking tot de vervolgingen – 'Why were the early Christians persecuted?'¹⁵³ – veranderd zou moeten worden in 'Why were the Christians persecuted so little and so late?' [197]. Christenen hadden meer te vrezen van de Romeinse polytheïsten vanwege hun overgevoelige gedrag, dan vanwege hun monotheïstische geloofsovertuiging. Hopkins stelt dat de christenen vooral als aanstootgevend werden beschouwd door hun moraliteit, hun deelnameweigering aan heidense festiviteiten en hun gesloten bijeenkomsten. Grote vervolgingen bleven in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling uit. Daarom betekende het aanhangen van het christelijke geloof vooral een kennismaking met andere deugden en niet zozeer het riskeren van je leven. Het risico van vervolging bestond wel, maar was nihil, daarom vermoedt Hopkins dat de combinatie van andere deugden en de spanning die eventuele vervolging met zich meebracht een positieve bijdrage hebben geleverd aan de bekering van heidense Romeinen.

Naast het conceptuele probleem van de antieke definitie van een 'christen' is er een tweede probleem. Vroege christenen ontmoetten elkaar in kleine gemeenschappen, maar ook de term 'gemeenschap' is een conceptuele valkuil. In het ideale geval vormt een gemeenschap een eenheid, maar in werkelijkheid bestaan er binnen gemeenschappen vaak onderlinge verschillen en zijn er verschuivende grenzen [199]. Hopkins laat opnieuw aan de hand van cijfers van Harnack zien wat de gemeenschappen betekenen voor de vroege christenen. Harnack concludeerde dat er rond het jaar 100 ongeveer 50 gemeenschappen waren en dat dit aantal in het jaar 180 verdubbelde. Met een speculatieve berekening, een zogenaamd schaarargument, gaat Hopkins opzoek naar de onder- en bovengrens van waarschijnlijkheid en uit hij zijn argwaan ten aanzien van deze resultaten.¹⁵⁴ Hij neemt aan dat 50 gemeenschappen elkaar 100 jaar lang gemiddeld twee brieven per jaar schreven. Hopkins kiest bewust een laag cijfer als correspondentie-index om zijn argument dwingend te maken. In totaal zouden er dan 10.000 brieven (50 x 2 x 100) zijn geschreven waarvan er slechts 50 bewaard zijn. Uiteraard is het mogelijk dat 99,5 procent van het bestaande bronmateriaal verloren is gegaan, maar erg aannemelijk vindt hij dat niet. Hopkins laat met dit speculatieve voorbeeld zien dat inductie een riskante manier van wetenschapsbeoefening

---

¹⁵³ G.E.M. de Ste. Croix, 'Why were the early Christians persecuted?', *P&P* 26 (1963) 6-38.

¹⁵⁴ Hopkins ziet het schaarargument primair als een spel met waarschijnlijkheid. Zijn methode is 'a heuristic device, without commitment to its truth'. Hopkins, 'Christian number', 200.

is, want niemand weet immers hoeveel bronmateriaal niet is overgeleverd. Harnacks aantallen vindt hij onwaarschijnlijk laag en hij laat zien welke implicaties diens cijfers hebben [201]. Als er in het jaar 100 ongeveer 50 gemeenschappen waren en er waren 7000 christenen, dan zouden er gemiddeld 140 leden per gemeenschap zijn. Voor het jaar 180 zou dit gemiddelde zijn toegenomen tot 1000 leden per gemeenschap.¹⁵⁵ Voor de duidelijkheid: de vroeg-christelijke gemeenschappen kwamen bijeen in een zogenaamde *domus ecclesia*, ofwel een 'huiskerk'. Het aantal gemeenschappen zal daarom zeer waarschijnlijk groter zijn geweest dan inductief is vast te stellen.

De geografische spreiding van de christenen is het tweede argument in Hopkins' aanval op inductieve geschiedbeoefening. Stel dat 100.000 christenen verspreid waren over 200 steden. Elke stad zou dan gemiddeld 500 christenen tellen, wat een aannemelijk aantal is, maar het gehele Romeinse rijk kende minstens 2000 steden. Aangenomen dat het bovenstaande juist is, dan zou dat betekenen dat er in 1800 steden helemaal geen christenen voorkwamen. Een nog onwaarschijnlijker berekening gaat uit van een gelijke spreiding van alle christenen over alle steden, waardoor het stedelijke gemiddelde op 50 christenen per stad komt. Geen van deze twee berekeningen oogt aannemelijk, daarom concludeert Hopkins dat Harnacks idee van het aantal gemeenschappen onwaarschijnlijk laag is.

De snelle groei van het vroege christendom kan niet alleen worden verklaard door natuurlijke aanwas. Bekering lijkt de belangrijkste oorzaak zijn geweest, volgens Hopkins. Verschillende onderzoekers hebben de man/vrouw-verdeling binnen de gemeenschappen in verband gebracht met de groei van het vroege christendom, omdat zij meenden dat vrouwen zich eerder bekeerden.¹⁵⁶ Hopkins onderzoekt of de verhouding in de christelijke gemeenschap misschien in overeenstemming is met de vermoede verdeling van antieke populaties.¹⁵⁷ Hij verwacht namelijk, op basis van moderne patronen, dat vooral jongeren vatbaar waren voor de verlokkingen van religieuze veranderingen [205]. Hopkins ontkracht het argument dat meer dan de helft van de gemeenschappen uit vrouwen bestond. Hij neemt het argument van een vrouwenmeerderheid over en laat met een berekening zien dat met de beoogde omvang en groeisnelheid de christelijke populatie al snel – door natuurlijke aanwas, hij verwacht er immers veel jongeren – de bevolkingssamenstelling van een grotere populatie aanneemt. Het literaire cliché uit de christelijke bronnen dat het christendom vooral vrouwen aantrok, geldt waarschijnlijk alleen voor kleine gemeenschappen in hun ontstaansperiode [206].

Er is nog zo'n paradoxale situatie in het vroege christendom. De gemeenschappen zouden vooral armen hebben aangetrokken en waren in staat om te corresponderen met andere gemeenschappen. En dat allemaal in een periode waar schriftbeheersing een onderscheidingsmiddel was van de elite en een kleine subelite – waarschijnlijk kon nog geen 20

---

¹⁵⁵ Volgens de schattingen van Harnack waren er in 180 ongeveer 100.000 christenen en 100 gemeenschappen (zie figuur 4).

¹⁵⁶ Hopkins verwijst naar antieke bronnen waar wetenschappers als Harnack zich op baseren, maar ook naar het artikel van J. Bremmer, 'Why did early Christianity attract upper class-women?', *Instrumenta Patristica* 19 (1989) 37-47, aldaar 36. Hopkins vindt de buitenproportionele aantrekkingskracht van het christendom op vrouwen niet aannemelijk. Hij ziet de nadruk in de christelijke bronnen op vrouwenbekering liever als gevolg van de zeldzaamheid er van, dan omgekeerd. Hopkins, 'Christian number', 204 noot 40.

¹⁵⁷ 30 procent mannen, 30 procent vrouwen en 40 procent kinderen tot 17 jaar. Hopkins, 'Christian number', 205.

procent van de mannelijke bevolking indertijd lezen of schrijven.¹⁵⁸ Toch stond in het vroege christendom het schrift centraal (het nieuwe testament werd zelfs in het Grieks geschreven), terwijl het vooral volgelingen uit het analfabete *plebs* had. Hoe kon het christendom deze uitersten combineren? Hopkins ziet de christelijke nadruk op armoede als een pose. Hij wijst op de pregnante rol van retorica in deze tijd – eenvoud is ook een retorisch spel dat paste bij de eenvoudige achtergrond van Jezus. Bovendien is armoede een subjectief begrip [210]. Vervolgens rekent hij de consequenties van zijn conclusies opnieuw voor. Omdat hij geen aanwijzingen heeft dat de mate van geletterdheid in de christelijke gemeenschap anders was dan elders in het rijk, gebruikt hij bovengenoemde geschatte rijkspercentages van schriftbeheersing. Als er 7000 christenen waren in het jaar 100, dan was 30 procent daarvan een volwassen man. Hopkins schat dat er van deze groep 20 procent in meer of mindere mate kan lezen, maar slechts 2 procent van de 2100 volwassen christelijke mannen kon vloeiend lezen en schrijven, i.e. de aristocraten. Dit zou betekenen dat er in heel het Romeinse rijk 42 geletterde, christelijke mannen waren. Opnieuw herinnert Hopkins eraan dat de getallen voor hem ‘numerieke metaforen’ zijn. De uitkomst staat voor hem dus primair symbool voor het geringe aantal [212].

De vraag waar Hopkins mee blijft zitten, luidt: wie werden er nu bekeerd tot het christendom? Waren dat vooral joden of toch juist Romeinse heidenen? Hij verwacht dat bekering zich aanvankelijk vooral voltrok langs de lijnen van het sociale netwerk. Vroege christenen waren veelal ex-joden die hun familie overtuigden van de belofte van het christendom. Het christendom betekende voor sommige joden ook continuïteit door de sterke joodse basis in de nieuwe godsdienst. Zeker tot het jaar 150 moet de populatie vroege christenen voornamelijk hebben bestaan uit ex-joden [215-216].

Er mag dan weliswaar sprake geweest zijn van een continuïteit voor bekeerde joden qua monotheïsme en exclusiviteit. Maar het christendom was wel degelijk anders dan het joodse geloof door het sterk uniforme, dogmatische en hiërarchische karakter. Hopkins verklaart de typisch christelijke nadruk op een correct dogma aan de hand van het aantal christenen, hun spreiding én de continue snelle groei. Hij vermoedt dat de enorme groei veroorzaakt werd door de dubbelrol van Jezus als mens en god wiens dood de redding betekende voor de christenen. Op functionele gronden denkt Hopkins dat de christelijke focus op het gedeelde geloven in plaats van nadruk op de rituelen aansluiting bij het vroege christendom vergemakkelijkte [220-221].

Pas in de derde eeuw vond bekering tot het christendom plaats op grote schaal waardoor differentiatie van de taken binnen de gemeenschappen noodzakelijk werd. Dit was het moment waarop de godsdienst duidelijk zichtbaar werd en de vervolgingsdreiging reëel werd. De uiteindelijke ‘bekering’ van Constantijn in 312 en de geloofsvolharding van zijn opvolgers betekende de overwinning van het christendom. De staatsacceptatie van het christelijke geloof ging gepaard met de toepassing van de typisch monotheïstische intolerantie van andere geloven in het dagelijkse bestuur.

Het betoog van ‘Christian number’ rust op Hopkins’ speculatieve aanpak. Hij comprimeert vijf essentiële thema’s van het vroege christendom die stuk voor stuk voldoende materiaal bevatten

---

¹⁵⁸ Elite en subelite: Hopkins schat deze twee groepen op respectievelijk één en twee procent van de totale rijkspopulatie. Hopkins, ‘Christian number’, 208-209; geletterdheid: William Harris schatte de mate van geletterdheid van de mannelijke bevolking van het Romeinse rijk rond het jaar 100 voor onze jaartelling overtuigend op zo’n 10 tot 20 procent. William Harris, *Ancient literacy* (Cambridge 1989) 173 en 272.

voor een monografie tot één artikel. Deze methode heeft als belangrijk voordeel dat de onderwerpen beknopt naast elkaar staan en onderling worden verbonden. Hopkins laat met zijn synthese zien dat bepaalde ideeën afkomstig uit inductief onderzoek, bijvoorbeeld de omvang van de vroegchristelijke populatie en de aantallen gemeenschappen en hun geografische spreiding, onverenigbaar zijn. Zijn speculatieve redenering werkt bovendien inspirerend om ondersteunend (of tegenovergesteld) bewijsmateriaal te zoeken. Het bijkomende nadeel is dat de onderwerpen tijdens de bespreking gesimplificeerd worden. In grove lijnen is Hopkins' waarschijnlijkheidsmatrix steekhoudend, maar de vereenvoudiging van de materie maakt de betekenis die hij geeft aan instituties niet aannemelijker. Kortom: een artikel als 'Christian number' is ideaal als kennismaking met het onderwerp en als aanmoediging voor verder onderzoek. Precies de intentie van de auteur.

A world full of gods (1999)¹⁵⁹

Hopkins' laatste monografie is de neerslag van een indrukwekkend opgezet onderzoeksproject. Vanuit het *King's Research Centre* verzamelde Hopkins in 1992 vier jonge onderzoekers met breed uiteenlopende achtergronden om het vroege christendom te bestuderen. De deelnemers, Catherine Hezser, Wolfram Kinzig, Seth Schwartz en Markus Vinzent, selecteerde hij bewust op onderlinge verschillen¹⁶⁰ om zo gestalte te geven aan de immense variatie aan inzichten en perspectieven. Het doel was een *joint book* te schrijven dat vanwege de onderlinge verschillen geen standaardmonografie zou worden. Drie jaar lang experimenteerde de groep met het schrijven van discursieve en narratieve teksten, met het maken van zelfverzonnen bronnen, het opstellen van dialogen en het schrijven van een filmscript. De onderlinge verschillen bleken echter onoverkomelijk en 'so I had to write the whole book myself', zoals Hopkins later zelf zei in een interview.¹⁶¹

De experimentele, vrije opzet van het project werd na de beëindiging niet met het badwater weggegooid; het resultaat, *A world full of gods*, is Hopkins' gewaagde publicatie. In de studie naar 'the magnificent though troubling story of the growth and triumph of Christianity in the Roman empire during the first three centuries after Jesus' birth.' [1] speelt Hopkins met methode om de conventionele geschiedtheorie het vuur na aan de schenen te leggen. Door traditionele vormen van historisch discours te combineren met verschillende literaire genres zoekt hij de grenzen van de historiografie op. Een poging die hij in het verleden al vaker ondernam, maar nu verder op de spits drijft.

Wat betreft zijn visie op geschiedwetenschap is Hopkins nooit terughoudend geweest. In *Conquerors and slaves* parafraseerde hij het bekende *dictum* van de Italiaanse filosoof Benedetto

---

¹⁵⁹ Keith Hopkins, *A world full of gods. Pagans, Jews and Christians in the Roman empire* (Cambridge 1999).

¹⁶⁰ De deelnemers van het project droegen een Amerikaanse, Britse of Duitse nationaliteit. Zij hadden een joodse, protestantse, katholieke, agnostische of atheïstische geloofsovertuiging. Hun academische specialisaties liepen uiteen van joodse geschiedenis, Romeinse geschiedenis, kerkgeschiedenis tot theologie.

¹⁶¹ Sharlet, 'Recovering the passion', 19. Hopkins werd later openlijk geconfronteerd met de keuze het boek alleen te schrijven. Wolfram Kinzig, één van de onderzoekers, schreef Hopkins een open brief in een Duits tijdschrift. Hij geeft daarin, onder het pseudoniem Hartmut, kritiek op het boek en beschrijft het proces van de onderzoeksgroep. Hij schrijft: 'You have written the book that we set out to write but that we were unable to complete [...] As you can see, I have the cheek to consider your book as *my* book, too, or, rather, as *our* book. Hartmut Nemo (a.k.a. Wolfram Kinzig), 'Letter to Keith Hopkins', *ZAC* 4 (2000) 219-224, aldaar 220. Elk van de deelnemers is uiteindelijk hoogleraar geworden binnen zijn/haar eigen discipline. Allen beschrijven de periode met Hopkins als een intellectueel transformerende periode. Harris, 'Morris Keith Hopkins', 100.

Croce – ‘all history is contemporary history’ [ix] en in *Death and renewal* zette hij de balancerende positie van geschiedenis tussen wetenschap en kunst op scherp door te suggereren dat ‘history is often more art than science’ [xv]. Ook in *A world full of gods* vermeldt hij zijn visie op geschiedbeoefening – ‘history is, or should be, a subtle combination of empathetic imagination and critical analysis’ [2]. Want, vervolgt hij, waarom zouden academici, als zij de oudheid toch niet realistisch kunnen reproduceren, geen ‘empathetic wonder, knowledge, pseudo-objective analysis, ignorance, competing assumptions and disagreements’ combineren in hun teksten? Deze stellingname wordt in dit boek, waar de grens tussen wetenschap en fictie regelmatig onduidelijk is, verder uitgewerkt.

In acht hoofdstukken maakt Hopkins een mozaïek van de religieuze situatie in het Romeinse rijk en van het vroege christendom in het bijzonder. Hij verlevendigt zijn betoog met verschillende narratieve, soms fictieve, elementen. Zo begint hij het eerste hoofdstuk met de volgende advertentie in *Time Out*, de evenementengids van Londen:

Wanted Urgently, two intrepid Time-Travellers

Destination: Ancient Rome

Qualifications: Applicants should be in good health, non-smokers, at least one of the successful pair will be male. Travel experience in third world essential; medical or anthropological skills an advantage. Academic knowledge of ancient Roman literature, art or history an advantage.

We provide round trip, choice of status (slave, merchant etc.), appropriate retinue, language skills (Latin and Greek), impenetrable disguise, all inoculations, substantial out-of-pocket expenses (by kind gift of the Royal Netherlands Coin Cabinet), free transport between towns, life insurance, and comprehensive health insurance.

Duration of trip: 2-3 weeks. Successful applicants must keep detailed travelogue. Handsome bonus on completion.

Preliminary enquiries and further details from Sarah or Charlotte, on 0171 493 4876. No time wasters.

De literaire middelen die Hopkins gebruikt, zo stelt een recensent, zullen orthodoxe wetenschappers als verontrustend ervaren.¹⁶² Zo stuurt hij in het eerste en vijfde hoofdstuk zijn tijdreizigers, Martha en James, met een holografische tijdmachine naar verschillende historische locaties. De reisverslagen met daarin hun observaties, bevindingen en avonturen vormen de tekst van deze twee hoofdstukken. In het tweede hoofdstuk wordt de opmaak door een televisiescript van een denkbeeldige, bewust anachronistische documentaire bepaald.¹⁶³ Het script is een noodoplossing nadat Hopkins’ fondsaanvraag voor een extra tijdreis (naar Qumran – de plaats waar de Dode-Zeerollen zijn gevonden) werd afgewezen. Over de afwijzing schrijft hij het volgende:

---

¹⁶² Anthony Egan, ‘Letting History speak’, *America* 185 issue 5 (2001) 27-28, aldaar 28.

¹⁶³ Hopkins heeft zijn kinderen verwerkt in dit boek. Zijn twee jongste dochters, Sarah en Charlotte, noemt hij in de bovenstaande vacature. Zijn zoon Ben is de regisseur van de documentaire. Zijn zoon Edmund en dochter Rachel heb ik helaas niet kunnen vinden.

‘Of course, it’s a wee bit unprofessional to suggest that personal jealousy and sheer envy, masquerading as scholarly objectivity, played their part in my rejection, but the truth is that both inevitably operate in the favour-swapping world of awarding grants. I should have kept my nose clean, and not written critical reviews of grantees’ books. Besides, some stuffy scholars think my work is irresponsible. They don’t think history requires reconstructive imagination, just scholarship and sources, as though the sources could speak for themselves!’ [53]

Het hele boek is op deze vrijpostige manier doorspekt van kritiek op de gang van zaken in de wetenschappelijke wereld en de conventionele methoden van onderzoek. Hoe dan ook, Hopkins lost de fondsafwijzing op door een script te verkopen aan een televisieprogramma, want ‘in Britain, TV stations have a statutory obligation to produce religious programmes, though I imagine only the pious watch them’. Met het script, de medewerkers, de personages en het verhaal probeert Hopkins symbolen te maken om ‘the impossibility and undesirability of writing an objective history of a religious movement’ [60] te onderstrepen.¹⁶⁴

Het opvallendst in dit boek zijn echter de briefwisselingen van Hopkins met verschillende collega’s, van wie enkelen schrijven onder een pseudoniem.¹⁶⁵ Vijf van de acht hoofdstukken worden onderbroken of afgesloten met collegiale kritiek in briefvorm. Aan het einde van het eerste hoofdstuk staat een correspondentie tussen Hopkins en de oud-historica Mary. Andere correspondenten zijn de socioloog Josh, de theoloog Hartmut, de joodse theoloog Avi en de katholieke Andrea. Het is een raadsel of Hopkins de commentaren zelf heeft bedacht of niet. In een eindnoot schrijft hij:

‘Eventually I plucked up courage and told Hartmut that I wanted to publish our correspondence. He agreed willingly, but on condition that I did not reveal his name. He also commented that just in case I thought the idea original, a similar tactic had been used by Gerd Theissen, in *Der Schatten des Galiläers, historische Jesusforschung in erzählender Form* [...] although the correspondence on method published there was invented by the author and briefer.’ [359 noot 30]

Op basis van de informatie uit het boek mag de lezer aannemen dat de correspondenties authentiek zijn. Deze authenticiteit wordt bevestigd door een open brief van Wolfram Kinzig, een van de deelnemers aan het voormalige project, die zich onder het pseudoniem Hartmut Nemo tot Hopkins richt. In de brief verontschuldigt Kinzig zich voor de openlijke aanpak, maar hij verantwoordt zijn keuze aangezien Hopkins hun correspondentie (met toestemming) ook heeft gepubliceerd.¹⁶⁶ Alles wijst erop dat de correspondentie authentiek is, wat ook door de vele recensenten werd aangenomen.

---

¹⁶⁴ Hopkins’ zoon Ben speelt hier een mooie rol: ‘The charismatic (almost godlike) director Ben is a suave facilitator, whose influence is felt, more than seen’ [60]. Een prachtig eerbetoon aan een zoon die in het dagelijks leven ook daadwerkelijk films en documentaires maakt:

http://movies2.nytimes.com/gst/movies/filmography.html?p_id=267034

¹⁶⁵ Volgens Harris is er nauwelijks bewijs dat Hopkins de kritische brieven zelf heeft geschreven: Harris, ‘Morris Keith Hopkins, 101 noot 40.

¹⁶⁶ Hartmut Nemo, ‘Letter to Keith Hopkins’, 119. Zie ook: noot 161 hierboven.

Uit een interview met Hopkins klinkt echter plotseling een ander geluid. Hopkins citeert hier uit een van de brieven van Hartmut: ‘how can I respond, except with a polite smile, or a yawn, a laugh or another story’ [152], waarna hij lachend vervolgt: ‘of course, the really wonderful part is that ‘Hartmut’ didn’t respond at all! I made up the letters.’ Hopkins’ verklaring voor deze kunstgreep is dat hij wel kritiek kreeg van collega’s, ‘but none of them would write things as I needed to keep the book moving along. So I had to imagine what they might say.’¹⁶⁷ Wilde hij hiermee een signaal afgeven dat zowel bronnen als moderne studies met een kritisch oog benaderd dienen te worden?

De waarheid omtrent de authenticiteit van de brieven ligt vermoedelijk ergens in het midden, maar eigenlijk maakt dat maar weinig uit. William Harris stelt, in mijn ogen terecht, dat de denkbeeldige kritieken het hoogtepunt zijn van Hopkins’ empathische aanpak.¹⁶⁸ Het concept was weliswaar niet origineel, aangezien het idee eerder al door Gerd Theissen werd toegepast, maar de brieven vormen een belangrijk retorisch onderdeel in Hopkins’ boek.¹⁶⁹

Een treffend voorbeeld staat in hoofdstuk zes. Het hoofdstuk, getiteld ‘Pagans vs Christians vs Jews’, bestaat uit een brief aan Hartmut, een door Hopkins bedachte bron (gebaseerd op bestaande bronnen) en brieven van Hartmut en Avi.¹⁷⁰ De fictieve bron is een brief die geschreven is door een onzekere christen, Macarius, aan zijn leermeester Clemens. Macarius is door een oude, (nog) heidense vriend uitgenodigd voor een diner. De aanwezigen – overwegend heidenen maar ook een jood – raken, zoals dat gaat met tafelgesprekken, in een discussie verwickeld over godsdienst en het ‘nieuwe’ christendom in het bijzonder. Macarius en de jood, die naast elkaar zijn gezet aan tafel alsof zij deel uitmaken van eenzelfde groep, worden in de verdediging gedreven en zijn het bovendien onderling oneens. De discussie die tussen de disgenoten ontstaat, wordt door Hopkins als voorbeeld gebruikt om te laten zien dat vooral de christelijke overlevering de vooroordelen over het vroege christendom bekendheid geeft. Het zijn ook vreemde vooroordelen, waar je niet van zou verwachten dat bepaalde geschoolde Romeinen daar gevoelig voor waren. Hopkins schrijft Hartmut het volgende:

‘It’s surprising, isn’t it, that Christian writers were so thorough as to include the vulgar accusation that Christians murdered and ate babies, worshipped an ass head, and even that they venerated Jesus’ erect penis [...] I can’t help thinking that, whatever the justification (or lack of it) for such wild accusations, these were the rough ideas which underwrote popular anger against Christians and their repeated persecution. Anyhow, what matters most for my present purposes is that these were the arguments which clever and educated Christians chose to defend themselves against.’ [209]

---

¹⁶⁷ Sharlet, ‘Recovering the passion’, 19. In de brieven is dit probleem onderhuids voelbaar door terzijdes in de trant van ‘I am glad I don’t have too many forthright friends like you. But thank you very much for being so frank’ [Hopkins aan Hartmut; 153] of ‘[Hartmut] said, I should be as outspoken with you, as you have been about our work’ [Avi aan Hopkins; 234].

¹⁶⁸ Harris, ‘Morris Keith Hopkins’, 101.

¹⁶⁹ Gerd Theissen, *Der Schatten des Galiläers: historische Jesusforschung in erzählender Form* (München 1986) vertaald als *The shadow of the Galilean: the quest of the historical Jesus in narrative form* (Londen 2001).

¹⁷⁰ Om een idee te krijgen van het hoofdstuk hier de paragraafnummers: 1. Prelude; 2. Dinner-party conversations (from Macarius to Clement, Brother); 3. The wicked Jesus story; 4. What I should have said; 5. The cheese-merchant’s tale; 6. Demons everywhere; 7. Interlude: objections (brieven van Hartmut en Avi); 8. Christians against unbelievers and Jews (Clement sends greetings in Christ to Macarius, his Brother); 9. Epilogue: anti-Judaism and number (tweede brief van Avi).

Vervolgens zet Hopkins zijn bron uiteen en halverwege het hoofdstuk voegt hij het antwoord van Hartmut in, bij wijze van intermezzo. Hartmut schrijft in alle eerlijkheid (of Hopkins laat hem zo schrijven) dat hij het gevoel krijgt dat Hopkins er een ‘almost childish delight’ in vindt om het christendom omlaag te halen.¹⁷¹ Hartmut vervolgt zijn brief met de opmerking dat Hopkins volkomen gelijk heeft wat betreft de overlevering van vooroordelen over christenen, maar dat hij twijfelt aan de achterliggende reden. Was het omdat ze de kritiek serieus namen of omdat zij eenvoudig te verwerpen was?

‘Perhaps, as I think you would put it, Christians preserved silly arguments against themselves just in order to enhance their own sense of identity. [At least, this shows that Hartmut is learning, whether from me or early Christians, that attributing ideas to opponents is a good rhetorical tactic.]’ [233]

Het stuk tussen blokhaken is een (redactie)opmerking van Hopkins, die laat zien dat hij als auteur altijd aanwezig is in het boek en voortdurend de touwtjes in handen heeft. Met deze retorische truc legt hij het accent overduidelijk op zijn hoofdargument.

De brieven hebben nog een tweede functie die in het verlengde ligt van deze retorische tactiek. Hopkins presenteert zichzelf in het boek als een academisch agnost. Hij neemt daarom (of liever: daardoor) een sceptische en cynische houding aan ten aanzien van het christelijke geloof. Bovendien was hij geen autoriteit op het terrein van religieuze geschiedenis. Deze pose – want dit is een typisch postmoderne aanpak¹⁷² – wordt uitvergroot door de (bewuste) weglating van cruciale bronnen en argumenten. De brieven van specialisten op het gebied wijzen hem vervolgens op de lacunes in zijn betoog. Op deze manier timmert hij zijn argument dicht en krijgt de lezer een duidelijk beeld van wat de autoriteit van bepaalde bronnen is. Een voorbeeld uit dezelfde brief van Hartmut:

‘I realise that the Christian arguments advanced in Macarius’ letter are taken from Origen’s refutation of Celsus. Even so, they really are rather naïve, at least when compared with the arguments advanced by the theologically sophisticated Fathers of the Church in the fourth century, whom I study. Shouldn’t you have at least a footnote, explaining to the reader that these second/third-century ideas were not the very best defences of Christianity which ancient Christians thought up?’ [233]

Deze truc herhaalt Hopkins vaak in de brieven, bijvoorbeeld in de eerste brief van de joodse theoloog Avi staat eerst historiografische commentaar:

---

¹⁷¹ Een terechte opmerking van Hartmut, zeker wanneer later blijkt dat Hopkins zich ook niet alle kritiek aantrekt. Zo plaatst hij verderop in het boek een kanttekening bij de brief van Andrea. Zij schrijft: ‘Of course, [...] my belief in Jesus as our saviour is a matter of belief. I think* his incarnation, his willingness to die for our sins [...]’. Het sterretje is geplaatst door Hopkins en hij merkt op: ‘* Andrea is slipping effortlessly here (as believers do) from believing to thinking, as though there were no difference. In my view, believing begins where thinking stops, where explanations involve the supernatural, though of course we can think about beliefs to make them explicit and coherent. But then she would probably say that the separation of belief from thought is self-serving, as though the atheist/agnost position did not have an *a priori* base.’ [323]

¹⁷² Jo Tollebeek, ‘Het essay. Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid’, in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels, *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 259-280, aldaar 275.

‘Somehow, your piece seems more of an idealised twentieth-century Cambridge college high-table than genuine second-century Antioch or Caesarea. Rather funny, really – you try to write a genuine atmospheric piece about antiquity, and quite unconsciously instead, you reproduce your own social world. That’s the danger with empathetic imagination as a historical tool; it can be useful, but it can also turn out to be naïve projection [...] I suppose your defence is [...] that such contamination is inevitable, and besides such attempts provide a rhetorical bridge between their world and ours. And I suppose you’d also say that fictional accounts of intellectual conversations were fashionable in the ancient world.’ [234]

Avi vervolgt met inhoudelijk kritiek:

‘You know how much I hate it when Christians (and I include you, in spite of your intellectual agnosticism – your whole way of thinking is irremediably Christian) use Judaism, just as the backdrop to Christianity, as a vague prefigurement, just as the ancient Christians used the Hebrew Bible as a prefigurement of Jesus. But even I have to admit that a vague sketch is better than complete omission. After all, Jesus was a Jew and so were all his disciples and most of the early Christians. Ancient Jews and Christians shared the same holy writings, the same foundation myth about the origins of the world, similar liturgical practices (prayers, psalms and songs), and a similar ethic in counterpoint to surrounding paganism. Christianity was an offshoot of Judaism.’ [235]

Op deze manier laat Hopkins aan zijn lezers zien dat hij zich bewust is van de risico’s van zijn aanpak. En dat hij desondanks op deze manier zijn betoog uiteen wil zetten. Enkele recensenten zien hier echter een retorische tactiek in om kritiek op het boek te ontzenuwen.¹⁷³ Hopkins blijft als verteller de lezer en de criticus altijd een stap voor.¹⁷⁴ In mijn ogen is Hopkins’ staat van dienst alleen al een bewijs voor de onjuistheid van deze argumenten. In voorgaande artikelen zette hij methode en argumentatie al in om de conventionele historiografische grenzen op te rekken, onder andere met de waarschijnlijkheidmatrix van ‘Taxes and trade’. Met de briefwisselingen in *A world full of gods* besteedt Hopkins op een retorische manier extra aandacht aan belangrijke, onmisbare punten in zijn betoog. Ongeacht de authenticiteit van de brieven spelen ze een hoofdrol in Hopkins’ argument, omdat hij in zijn eigen boek altijd zelf kan bepalen wat er wel en wat er niet wordt opgenomen.

Hopkins lijkt in *A world full of gods* op zoek naar de oorzaken van de ‘strange triumph of Christianity’. In sommige versies is dat dan ook de ondertitel van het boek in plaats van ‘Pagans, Jews and Christians in the Roman empire’. Hij laveert tussen conventionele geschiedschrijving en fictie om de lezer te laten ervaren hoe complex de (religieuze) situatie was in de periode van het vroege christendom. Na een begin met twee hoofdstukken fictie, waarin Hopkins zijn lezers

---

¹⁷³ Hartmut Leppin, *Der Gnomon* 156 en Hartmut Nemo, ‘Letter to Keith Hopkins’, 223.

¹⁷⁴ Kinzig vergelijkt het verhaal met de fabel van de wedstrijd tussen de haas en de schildpad. Elke keer als de lezer (de haas) aankomt bij het eindpunt staat Hopkins (de schildpad) daar om meteen de tegenargumenten te geven. Volgens Kinzig is de lezer kansloos, want Hopkins ‘[is] the PhD student, examiner and second examiner, all in one person’. Hartmut Nemo, ‘Letter to Keith Hopkins’, 223.

vooral de contextuele suggestie van het Romeinse polytheïsme laat zien, analyseert hij in het derde hoofdstuk de processen waardoor het christendom zich gaandeweg losmaakte van de joodse achtergrond. Hopkins zet uiteen wat de drie pilaren van orthodoxie zijn: *the rule of faith*, apostolische successie van autoritaire bisschoppen en de canonisering van heilige teksten [80]. Dit hoofdstuk heeft, net als het volgende hoofdstuk, vrijwel alle karakteristieken van ‘conventionele’ geschiedbeoefening: een betoog met inleiding, een middenstuk en conclusie, uitgebreide verwijzingen naar antieke bronnen en secundaire literatuur.

Onder de polemische titel ‘Jesus and his twin brother’ laat Hopkins in hoofdstuk vier zien hoezeer de structuur, intentie en intellectuele stijl van apocriefe geschriften over de apostelen overeenkomen met de structuur, intentie en intellectuele stijl van canonieke evangeliën in het nieuwe testament. Zowel canonieke als apocriefe geschriften behandelen ethische en metafysische oplossingen voor de kernproblemen van de mensheid en de samenleving. Deze oplossingen zijn verpakt in een mengsel van transcendentalisme, hoop en geschiedenis die door de invoeging van goddelijke wezens (engelen en demonen) acceptabeler werd voor de polytheïstische wereld [178]. Mogelijk lag hier een belangrijke oorzaak voor de acceptatie van het christendom door heidenen.

Het vijfde hoofdstuk is opnieuw een reisverslag van de tijdreizigers. Zij verblijven nu in Tebtunis (Egypte) waar James betrokken raakt bij magische taferelen om Martha te verleiden. Vervolgens reizen ze naar Hierapolis (Syrië) en later naar Efeze in Klein-Azië. Het zesde hoofdstuk kwam hierboven al uitgebreid ter sprake.

In hoofdstuk zeven behandelt Hopkins de semi-christelijke stromingen van gnosticisme en manicheïsme door hun scheppingsverhalen te vertellen. Op deze manier wil hij laten zien hoe gelovigen de relatie tussen god en mens vormgeven. De keuzes tijdens de schepping van de aarde en de mensheid zeggen iets over de aard van de betreffende god(en). Hoe kon een almachtige, goede god bijvoorbeeld het kwaad in de wereld toelaten? Elke geloofsrichting verstrekt een ander antwoord, zo geloven christenen in navolging van Augustinus dat dit onder andere het gevolg is van de erfzonde van de eerste mensen, Adam en Eva.

Het laatste hoofdstuk is het eerste hoofdstuk dat ook echt over Jezus gaat – alleen niet over de historische Jezus maar alle verschillende ‘Jezussen’ die in de loop der tijd zijn ontstaan. Voor Hopkins is Jezus niet zozeer een historisch persoon, maar een fantasiefiguur die in de evangeliën slechts gedeeltelijk historisch wordt gerepresenteerd. Hopkins’ ideeën als postmoderne agnost komen hier expliciet naar voren:

‘But as with all beliefs, most is imagination and inspiration. History is a history of representations, not of facts [...] Fixation on any particular version as the true Jesus is more a matter of believer-choice, than of historical truth or falsity.’ [6]

In nog geen vierhonderd pagina’s behandelt Hopkins het Romeinse heidendom, het jodendom en het christendom aan de hand van fictie en conventionele geschiedenis. Niet alleen de verschillende stijlen geven het boek echter een complexe structuur, maar ook de inhoudelijke diversiteit. Hij omschrijft de boekstructuur zelf als ‘a triple helix of multi-coloured and interwoven strands’, die wordt gevormd door de zeer verschillende en complexe godsdiensten judaïsme, heidendom en christendom. De helix representeert de complexiteit van het

onderwerpen laat zien dat de drie godsdiensten in hoge mate interactief zijn. In retrospectief wordt deze interactie duidelijker zichtbaar dan ooit tevoren en daar moet de historicus zich van bewust zijn:

‘[...] to re-experience the thoughts, feelings, practices and images of religious life of the Roman empire, in which orthodox Christianity emerged in all its vibrant variety, we have to combine ancient perceptions, however partial, with modern understandings, however misleading. That is the tension and the excitement of recreating and reading a history of a vanished world, which was once full of harsh realities, dreams, demons and gods.’ [6]

A world full of gods is bewust een chaotisch boek. Hopkins geeft daarvoor zelf deze rechtvaardiging:

‘Actually, I think even in academic history, it’s important occasionally to reproduce the chaos of the lived experience. Historians regularly write objective history as though they were birds of prey, viewing historical actors from an objective height. This [book] is atmospheric observation, written from the ground level, semi-chaotic history – I think that’s what I’d like to call it.’ [209-210]

Omveranderde idealen

Nu de gezichtsbepalende werken uit Hopkins’ oeuvre aan de orde zijn gekomen, lijkt het gerechtvaardigd te spreken van een trend in zijn studies als het aankomt op onderwerpskeuze. Deze conclusie wil ik toetsen met de recensies van zijn hand. Uit een overzicht van de gerecenseerde werken in de periode 1964 tot 2002 blijkt de enorme variatie in onderwerpen.¹⁷⁵ Er zijn wel contouren van dezelfde trend zichtbaar. Zo gaan Hopkins’ vroegere recensies van het werk van onder anderen Joseph Vogt en Peter Brunt over instituties en structuren die de hele Romeinse samenleving omvatten, zoals slavernij en demografie.¹⁷⁶ Latere recensies gaan iets vaker over culturele onderwerpen, bijvoorbeeld het jodendom, de opkomst van het christendom of de erotische afbeeldingen in badhuizen in Pompeï.¹⁷⁷ Een verdeling in onderwerpen is nauwelijks zichtbaar, omdat de studie naar een onderwerp als de Romeinse badhuizen eveneens stilstaat bij patronen en verschuivingen in cultureel bepaald gedrag.¹⁷⁸ Het badhuis is daarmee net zozeer een functionalistische institutie als slavernij dat is.

Hopkins’ interesse voor een onderwerp als Romeinse erotiek komt vooral voort uit het *Nachleben* ervan, dat actief werd vormgegeven door presentistische historici.¹⁷⁹ Dit brengt me bij de grootste

---

¹⁷⁵ Zie appendix II.

¹⁷⁶ Keith Hopkins, ‘J. Vogt, Sklaverei und Humanität: Studien zur Antiken Sklaverei und ihrer Forschung’, *JRS* 57 (1967) 259-260 en Hopkins, ‘P.A. Brunt, Italian manpower 225 BC-AD 14’, 192-193.

¹⁷⁷ Keith Hopkins, ‘The temple replaced. Jewish rebellion and renewal through the rabbinate’, *TLS* 5064 (2000) 4-5; Keith Hopkins, ‘Past alternative’, *TLS* 4846 (1996) 29; Keith Hopkins, ‘The numbers game. Erotic play in a Roman bath-house’, *TLS* 4881 (1996) 5-6 en Keith Hopkins, ‘All off and all in’, *TLS* 5039 (1999) 36.

¹⁷⁸ Hopkins, ‘All off’, 36.

¹⁷⁹ ‘[It reminds] us how very phallocratic Roman society was. The erect phallus and copulating couples were pervasive images. These representations may have reassured Roman men about (the same time as they menacingly measured) the extent of male dominance. Triumphant Christians eventually succeeded in covering them up, and after their rediscovery the Victorians had them shut away. This exile was the price Roman history had to pay for its

moeilijkheid om in zijn recensies verandering te zien. Hopkins' commentaar tekent zich in de hele periode af langs dezelfde lijn: de manier waarop de historicus omspringt met het verleden en de bronnen. Aan de hand van drie citaten wil ik deze continuïteit zichtbaar maken. In 1978 verwijt Hopkins in zijn recensie van *The emperor in the Roman world*, dat Fergus Millar:

‘on the whole, [...] seems to assume that the sources by and large faithfully reported the world in which they lived [...] The evidence is not holy; it is itself a social construct and so should be taken at face value any more than one should take *The Times* or a contemporary academic political scientist as necessarily right.’¹⁸⁰

Een soortgelijk verwijt maakte hij 13 jaar eerder al aan het adres van Robert Flacelière:

‘Nor does he face up to these deficiencies squarely; rather he pretends that they do not matter. He never explicitly considers the difficulties of making generalisations about daily life when the evidence comes from literary histories, comedies, aristocratic philosophies and oratorical court cases. He never considers the possible relationship of single snippets of information to general habits. He starts with his nose to the sources, and compounds his lack of vision with the ethnocentric prejudices of a 20th century man and a classicist.’¹⁸¹

En dezelfde kritiek herhaalt hij in 2002 in zijn recensie van het boek *Diaspora* van Erich Gruen:

‘Fragmentary ancient testimony is treated as holy writ (well almost) and then explained by the master. [...] The pervasive fault is that complex incidents or passages are given single meanings, and amorphous collectives are allocated single emotions. More importantly, the underlying assumption of interpretation, the unconscious paradigm is liberal American. [...] Gruen’s valiant efforts [...] are misplaced. We cannot get to the “realities of (ancient) diaspora experience” either through elitist histories or the minor surviving semi-sacred writings, preserved first by Jews and later by Christians.’¹⁸²

Hopkins rekent het andere wetenschappers zwaar aan, wanneer zij bronnen gebruiken als directe representatie van de werkelijkheid, maar vooral wanneer ze blijven steken in een rigide positivistische houding. Dit werd aan het begin van het tweede hoofdstuk al duidelijk bij de bespreking van Hopkins' artikel ‘Classicists and sociologists’. Het is niet zo dat Hopkins geen waardering heeft voor deze vorm van geschiedschrijving – hij bewondert eruditie en grondige kennis wel degelijk – maar hij ziet het saaie antiquarianisme als een gemiste kans om een boek aantrekkelijk te maken voor een bredere lezerskring. Iemand die dat laatste tot in de puntjes

---

privileged position as a backward extension of the European foundation myth. Rome was thought of as our collective founder. But now the classics are less important, and modern consumer sex, to say nothing of feminism, has allowed the Roman phallus to come out, in a shadow replication of its former glory.’ Hopkins, ‘Numbers game’, 6.

¹⁸⁰ Hopkins, ‘Rules of evidence’, 183.

¹⁸¹ Keith Hopkins, ‘Classiceshabille’ (book review: R. Flacelière, *Daily life in Greece at the time of Pericles*), *New Society: the social science weekly* 5 issue 129 (1965) 26.

¹⁸² Keith Hopkins, ‘The changing of the temples’, *TLS* 5187 (2002) 23.

beheerst, is bijvoorbeeld de Ierse historicus Peter Brown en hij kan daarom op Hopkins' bewondering rekenen:

'Peter Brown has written yet another brilliant, imaginative, readable and evocative book [...] His intellectual style is marked by impressive learning, lightly worn, by telling tales beautifully told, by adjectival colour, insightful commentary and, above all, by a sophisticated desire to recreate the complexities of the past which can be interpreted, but never completely understood [...] What a change, what a welcome relief from the deadly scholasticism of most Roman historical monographs.'¹⁸³

Het opplakken van een transformatie en het indelen in periodes blijkt eens te meer hoogst kunstmatig. Hopkins' oeuvre lijkt een verschuiving in interesse te bevatten, maar tegelijkertijd blijkt uit zijn recensies dat de criteria die hij hanteert voor het recenseren van het werk van anderen in grote lijnen onveranderd blijven. Hopkins' onderwerp en methode zijn aan verandering onderhevig, maar zijn idealen blijven hetzelfde.

Conclusie

Terugblikkend op dit hoofdstuk blijkt dat de laatste helft van Hopkins' carrière een duidelijke wending naar meer postmoderne opvattingen kent. Zo verwijst een belangrijke publicatie uit deze periode, 'Novel evidence for Roman slavery', expliciet naar werk van de grondlegger van het *New Historicism*, Stephen Greenblatt. Er kan echter niet gesproken worden van een radicale breuk in Hopkins' methode, omdat hij in vroegere publicaties, zoals *Death and renewal*, al flirtte met andere methodes dan het strikte functionalisme of de methodes van conventionele geschiedschrijving. Continuïteit, zo werd op het einde duidelijk bij de bespreking van Hopkins' waarderingscriteria bij recensies, is daarom een belangrijke notie in de beschrijving van zijn carrière. Ook het methodisch kwantitatief aandoend artikel 'Christian number and its implications' is daarvan een uitgesproken voorbeeld. Grofweg in elke periode zijn er wel sporen zichtbaar van methodes die later expliciet worden. Omgekeerd geldt precies hetzelfde, methodes die eerder van groot belang waren in de argumentatie blijven later zichtbaar. De monografie *A world full of gods* bevestigt deze continuïteit volkomen, hoewel het Hopkins' extreemste zoektocht is naar de grenzen van de historiografie. Enerzijds grossiert Hopkins hier in zijn empathische benadering van het Romeinse verleden (tijdreizigers, denkbeeldige televisiedocumentaires en de inpassing van (fictieve) kritiek van collega's) maar tegelijkertijd is zijn problematisering van het onderwerp (waarom werd het christendom succesvol?) antropologisch van aard. Dat hij geen antwoord vindt op zijn vraag valt hem aan te rekenen, maar tegelijkertijd valt nergens uit dit ongewone boek op te maken dat hij zichzelf dit ten doel heeft gesteld. Vergelijkbaar met de doelstellingen in zijn eerdere werk is hij er vooral op uit om discussie uit te lokken en anderen te motiveren het onderwerp verder te onderzoeken, bij voorkeur langs een andere dan de inductief-positivistische weg.

---

¹⁸³ Hopkins, 'Rhetoricians rule', 11.

Hoofdstuk IV Hopkins in historiografische context

Wetenschap ontwikkelt zich voortdurend. Deze notie vormt een belangrijk uitgangspunt voor dit hoofdstuk, want als wetenschap zich voortdurend ontwikkelt, impliceert dat een ontwikkeling van wetenschappers zelf.

In de voorgaande hoofdstukken is de ontwikkeling van Keith Hopkins als academicus gekarakteriseerd. In dit hoofdstuk wil ik meer afstand nemen van hem om zo zijn academische habitat in beeld te brengen. Op deze manier hoop ik de wisselwerking tussen Hopkins en zijn omgeving vast te leggen en inzicht te krijgen in hoeverre hij beïnvloed werd door zijn context en *vice versa*. Door stromingen te behandelen die actueel waren gedurende zijn carrière komen ook de conventies waartegen deze trends zich verzetten aan de orde. Hopkins functioneert hierbij steeds als referentiepunt.

Het gevaar bestaat dat de hier beschreven geschiedenis geen recht doet aan de realiteit, omdat ik het verleden inzet als achtergrond om Hopkins en zijn werk tegen af te zetten. Desondanks, hoop ik met mijn typering te kunnen laten zien hoezeer zijn intellectuele positie geworteld is in tradities uit het verleden. In dit hoofdstuk bespreek ik – in chronologische volgorde – de stromingen waar Hopkins door beïnvloed werd. Allereerst komt de opkomst van de sociologie als wetenschap in Groot-Brittannië kort na de Tweede Wereldoorlog aan bod. Vervolgens schakel ik over naar het geschiedenisinstituut met een beknopte uiteenzetting van de *Annales*-school, een groep Franse historici die zich verzette tegen de conventionele geschiedschrijving. Deze beschrijving dient als bruggetje naar het Britse tijdschrift *Past & Present* waar Hopkins ruim 25 jaar redactielid van was. Ten slotte beschrijf ik de *linguistic turn* die in de jaren zeventig plaatshad. Hiervoor gebruik ik het artikel ‘The revival of narrative: reflections on a new old history’ van de historicus Lawrence Stone als kapstok.¹⁸⁴

Sociologie in Groot-Brittannië

De vraag die ik in de inleiding heb gesteld, heeft als doel te achterhalen wat Hopkins’ aandeel in de veranderingen in de praktijk van de geschiedschrijving is. Om daar een steekhoudend oordeel over te kunnen vellen, verken ik eerst de positie van de sociologie en de verhouding met geschiedenis in Groot-Brittannië. Vervolgens bekijk ik welke sociologen invloed hebben gehad op Hopkins en hoe dat zichtbaar is in zijn onderzoek.

De overstap die Hopkins in 1961 maakte van Cambridge naar Leicester om sociologie te gaan doceren was destijds minder ongewoon dan tegenwoordig. Indertijd gaven verschillende academici in Groot-Brittannië onbevoegd college in sociale wetenschappen, omdat gedurende het interbellum de academische sociologische intelligentsia werd vertegenwoordigd door slechts twee opeenvolgende hoogleraren, Leonard Hobhouse en Morris Ginsberg.¹⁸⁵ Pas na de Tweede Wereldoorlog groeide de academische belangstelling voor sociologie en kwam er een

---

¹⁸⁴ Lawrence Stone, ‘The revival of narrative: reflections on a new old history’, *P&P* 85 (1979) 3-24.

¹⁸⁵ Hopkins’ aanstelling in Leicester was gelijktijdig met de benoeming van Anthony Giddens en Philip Abrams.

‘sociologische golf’ – een tweede zou twintig jaar later volgen – waardoor de vraag naar sociologiedocenten toenam.

In tegenstelling tot het onderzoek in het interbellum werd de naoorlogse onderzoeksagenda bepaald door actuele en praktische onderwerpen.¹⁸⁶ Zo kon Ginsberg in 1931 nog stellen dat een socioloog het werk van historici en antropologen diende te gebruiken om algemene wetten te ontwaren. De nieuwe generatie sociologen stelde zich vooral ten doel een relevante bijdrage te leveren aan publiek beleid door zelf te gaan onderzoeken.¹⁸⁷

In 1949 formuleerde David Glass de taak voor sociologen aan Britse universiteiten als volgt: ‘[sociologists have] to develop an imagination that grasps the relevance of social research’ en hij moedigde ze daarom aan ‘to acquire the knowledge and experience which qualifies them to undertake it’. Glass, anders dan Ginsberg, meende dat sociologen de analyse van historische bronnen wel voor hun rekening hoorden te nemen. Onder zijn hoede begonnen *graduates* in de *London School of Economics* (LSE) met onderzoek naar sociale mobiliteit, waarbij hun methode zich onthield van empirische generalisaties en het onderzoek zich dientengevolge inhoudelijk beperkte tot afzonderlijke onderdelen van de samenleving. De ‘historische sociologen’ uit LSE waren actueel en historisch tegelijk. Zij deden vergelijkend onderzoek tussen het heden en het verleden en formuleerden typisch sociologische onderzoeksvragen. Door sociale aspecten van het verleden te reconstrueren hoopten zij vergelijkingen met het heden te kunnen maken.¹⁸⁸

Waar de eerste golf geduld toonde in haar hervormingsidealen, bewandelde de tweede golf – die hand in hand liep met het studentenactivisme van de jaren zestig – de weg van confrontatie. De vaandeldragers van deze periode, onder anderen Anthony Giddens, ‘benoemden’ Karl Marx (1818-1883) tot een van de grondleggers van de sociologie. De aantrekkingskracht van Marx’ werk lag in de revolutie die het ademde en dat was precies waar de studenten naar zochten. De acceptatie van Marx’ historisch materialisme leidde er in negatieve zin toe dat veel sociologen zich voortaan bezighielden met het opstellen van speculatieve theorieën over de ideeën van onder anderen Marx. In positieve zin leidde de aandacht voor diens werk ertoe dat verandering door de tijd heen als concept centraal kwam te staan in het sociologisch onderzoek van de tweede golf. Dit geldt als een van de voornaamste bijdragen van de tweede sociologische golf.

Ten aanzien van de twee sociologiegolven valt Hopkins eigenlijk tussen wal en schip. Hij begint ruim na de eerste golf en net voor de tweede golf. Daarnaast komt de bovenstaande chronologie niet overeen met de volgorde waarin Hopkins werkzaam was aan de departementen. Hij begon in Leicester en werd later door Glass uitgenodigd om aan LSE te doceren, terwijl de prominentie van beide instellingen precies omgekeerd is. De publicaties van Hopkins vertonen daarom een

---

¹⁸⁶ De sociologische traditie in Groot-Brittannië floreerde al ruim voor het interbellum, maar dat empirisch sociaal of sociologisch onderzoek werd uitgevoerd onder een andere vaandel, bijvoorbeeld in LSE onder die van ‘economie’.

¹⁸⁷ J.A. Banks, ‘From universal history to historical sociology’, *British Journal of Sociology* 40 issue 4 (1989) 521-543, aldaar 521-524. Banks voorstelling van Ginsbergs opvattingen, zoals ik het hier neerzet, smeekt om nuancering. Richard Helmes-Hayes schreef een kritisch commentaar naar aanleiding van Banks artikel. Helmes Hayes vat Ginsbergs ideeën als volgt samen: ‘It is true that Ginsberg was dismissive of a narrow positivist conception of empiricism and of sociology as a science more generally. At the same time, however, he saw empirical research (historical research included) as a necessary part of the sociological enterprise. Indeed, while the formulation of an all-inclusive theory of social development was the first purpose of general sociology, this was not possible without empirical contributions from a variety of smaller-scale specialized sociologies.’ R.C. Helmes-Hayes, ‘From universal history to historical sociology: by J.A. Banks – a critical comment’, *British Journal of Sociology* 43 issue 3 (1992) 333-344, aldaar 333.

¹⁸⁸ Banks, ‘From universal history’, 525.

vreemd hybride kenmerk. Terwijl hij in Leicester werkte, publiceerde hij een artikel met de typische thematiek en methodologie van LSE – ‘Social mobility in the Later Roman empire: the evidence of Ausonius’.¹⁸⁹ Hopkins onderzoekt met behulp van een grondige bronnenstudie de sociale mobiliteit in het Laat-Romeinse Rijk. Tegen de gewoonte van Leicester in, waar in deze periode de ideeën van Ginsberg en Elias werden gecombineerd, maakte Hopkins geen gebruik van algemene wetten en nauwelijks van secundaire literatuur. Kortom: vrijwel nergens is de erfenis van Ginsberg of de invloed van Elias merkbaar, de opvattingen van Glass echter des te meer.

Eenmaal in LSE onder de hoede van Glass maakte Hopkins juist meer gebruik van de veranderingstheorieën van Norbert Elias (1897-1990).¹⁹⁰ Deze van origine Duitse socioloog maakte een theoretische variatie op het moderniseringsmodel. Hij predikte dat in een samenleving verandering mogelijk was op alle denkbare niveaus in alle denkbare richtingen. Volgens zijn theorie kon zich in een samenleving een bureaucratie ontwikkelen, maar deze bureaucratie kon na verloop van tijd ook weer ineensstorten. Elias zag daarbij een verband tussen een hoge mate van differentiatie en een hoge mate van beschaving. De mentaliteit van de bevolking was dus een afhankelijke functie van de mate van differentiatie.¹⁹¹ Elias was echter bovenal geïnteresseerd in de onderliggende oorzaken van veranderingsmechanismen. Hoe raakte een samenleving meer gedifferentieerd en misschien nog belangrijker, waarom?¹⁹² In rudimentaire vorm zijn deze ideeën zichtbaar in de publicaties van Hopkins in de periode 1963-1967. Bijvoorbeeld in zijn studie ‘Contraception in the Roman empire’ onderzoekt hij welke factoren de grondslag legden voor de actieve toepassing van anticonceptie. Hopkins ziet een aannemelijk verband tussen het gebruik van anticonceptie (*coitus interruptus* in het bijzonder) en de ontwikkeling van sociale instituties. Het verband dat hij legt, de afhankelijkheid van mentaliteit aan sociale instituties, ontleent hij expliciet aan Elias.¹⁹³

Hopkins werd aangetrokken door de synthese die Elias probeerde te maken van de ideeën van Max Weber (1864-1920), Sigmund Freud (1856-1939) en Emile Durkheim (1858-1917). Zodoende wisselde hij in de periode 1961-1967 van een empirische aanpak (methode Glass) naar een structurele aanpak (methode Elias). Het voert te ver om te spreken van een ‘overstap’ of een ‘breuk’, want Elias’ structurerende werk staat eveneens bekend vanwege de aandacht voor

---

¹⁸⁹ Morris Keith Hopkins, ‘Social mobility in the Later Roman Empire: the evidence of Ausonius’, *CQ* 11 (1961) 239-249.

¹⁹⁰ Hopkins, ‘Eunuchs in politics’, 70 noot 1; Hopkins, ‘Contraception’, 151 noot 78. Deze veranderingstheorieën waren ook een belangrijk agendapunt van Ginsberg, maar Hopkins heeft nooit expliciet naar hem verwezen.

¹⁹¹ Een riskante stelling want ‘beschaving’ is een problematisch concept. Elias gebruikt het als meetlat voor de beschaving van Europa in de middeleeuwen, maar tegelijkertijd veranderde de beschavingsstandaard zelf ook. De uitkomst van Elias’ studie is daarom discutabel, maar de relevantie van de theorie van sociale verandering blijft gewaarborgd. Peter Burke, *History and social theory* (Cambridge 1996) 150.

¹⁹² Burke, *History and social theory*, 149.

¹⁹³ Hopkins komt tot dit inzicht aan de hand van onderzoeken van de demograaf Philippe Ariès, *Histoire des populations françaises et de leur attitudes devant la vie depuis le xviiiè siècle* (Parijs 1948) en ‘Sur les origines de la contraception en France’, *Population* (1953) 465. Hopkins vermoedt dat in de Romeinse samenleving anticonceptie het meest waarschijnlijk toegepast werd ten tijde van de Late-Republiek en de vroege keizertijd. Zijn vermoeden is gebaseerd op de hypothese dat ‘the structure of Roman institutions was more favourable to the extensive use of contraception’. Deze structuur werd beïnvloed door zes criteria die de toepassing van anticonceptie aannemelijker maken, onder andere: ‘religion and common beliefs do not block the perception that the incidence of children may be controlled by man rather than by God’, ‘rational scientific attitudes in non-sexual activities dominate’ en ‘the married or sexually involved female has high social power and is reluctant either to abort or to have children’. Hopkins, ‘Contraception’, 148-149 en 151.

historische details.¹⁹⁴ Hopkins' werk bleef ongeacht de verandering van aanpak een empirisch karakter houden, maar hij problematiseerde bredere thema's, zoals anticonceptie in het Romeinse rijk of de mobiliteit van de elite in het Romeinse rijk.¹⁹⁵

De studie van Elias naar het beschavingsproces, waar Hopkins op inhaakte, hoort thuis in een traditie die terugvoert naar ideeën van de Britse socioloog Herbert Spencer (1820-1903).¹⁹⁶ Peter Burke zet in een studie uiteen hoe dit conflictmodel van Spencer geïmplementeerd wordt door het moderniseringsmodel van sociale evolutie van Karl Marx. Waar het conflictmodel slechts plaats biedt aan een proces van toenemende beschaving dat van binnenuit wordt gegenereerd door processen als structurele differentiatie, laat het moderniseringsmodel meer variatie toe. Zo kan beschaving volgens Marx' model ook afnemen. Beide modellen zijn echter beperkt door de focus op de verklaring van het industrialisatieproces en de consequenties daarvan. Bijgevolg passen de pre-industriële samenlevingen niet in deze modellen.¹⁹⁷

Peter Burke ziet in de opleving van de historische sociologie in de jaren tachtig pogingen om de inzetbaarheid van de modellen van Marx en Spencer te vergroten. De theorieën van onder andere Anthony Giddens, Michael Mann en Charles Tilly proberen met een accent op de rol van politiek en oorlog meer nadruk te leggen op externe factoren als oorzaak van sociale veranderingen.¹⁹⁸ Zo suggereert Mann in zijn studie *The sources of social power* dat 'the growth of the modern state, as measured by finance is explained primarily not in domestic terms but in terms of geopolitical relations of violence.'¹⁹⁹ Volgens Burke sluiten de theorieën van de drie historisch sociologen opvallend goed aan bij de ideeën van historici van de vroegmoderne tijd. Het idee van die laatsten is dat er in de zestiende en zeventiende eeuw een 'militaire revolutie' plaatsvond waarbij de legergrootte toenam. Met behulp van de belastingopbrengst werden deze grote legers onderhouden. Vanwege de protesten tegen de verhoogde belastingen werd het leger ingezet bij de belastinginning, waarmee 'extraction-coercion cycle' werd gesloten.²⁰⁰

De focus op expansie door geweld was in 1978 al het uitgangspunt van Hopkins' *Conquerors and slaves* waarin hij, zoals in hoofdstuk II al uitgebreid is behandeld, verklaringen zoekt voor de veranderende sociale structuur tijdens de Romeinse republiek. Hopkins beschrijft daarin het proces expansie met behulp van een groeiend leger dat aanvankelijk wordt gefinancierd met buit,

---

¹⁹⁴ Burke, *History and social theory*, 148.

¹⁹⁵ De eerste twee publicaties van Hopkins – 'Social mobility in the Later Roman empire: the evidence of Ausonius' en 'Eunuchs in politics in the Later Roman empire' – worden in de titel afgebakend naar specifieke gevallen of groepen, respectievelijk de familie van Ausonius en eunuchen in de politiek. Een greep uit artikelen van ná 1963 waarin dit niet langer het geval is: 'Élite mobility in the Roman empire', 'Contraception in the Roman empire' en 'Slavery in classical antiquity'. Zie voor de details van de publicaties appendix II.

¹⁹⁶ Spencer ontwikkelde een 'militaristische evolutietheorie' die uitgaat van de idee dat, 'Without war, there is no need of the state'. Hij hechtte grote waarde aan oorlog omdat hij van mening was dat staten ontstaan als gevolg van offensieve en defensieve militaire acties. Zijn model voorzag vanuit militarisme een evolutie naar vooruitgang en specialisatie die militaire waarden overbodig zou maken. De gedachte hierachter is dat er na verovering economische relaties ontstaan die door Spencer *compulsory cooperation* werden genoemd. Economie kreeg een uniformerende taak die effect had door de dwang (bijvoorbeeld belastingheffing) die de staat kon uitoefenen. Michael Mann, *The sources of social power* (Cambridge 1986) 50, 54 en 146.

¹⁹⁷ Peter Burke, *Sociology and history* (London 1980) 80-94 en de herziene uitgave van twaalf jaar later: Burke, *History and social theory*, 130-147.

¹⁹⁸ De titels die Burke noemt zijn: Anthony Giddens, *The nation-state and violence* (Cambridge 1985); Michael Mann, *The sources of social power* (Cambridge 1986) en Charles Tilly, *Coercion, capital and European states 990-1990* (Oxford 1990).

¹⁹⁹ Burke citeert Mann in zijn hoofdstuk 'Social theory and social change' waarmee hij zijn aandacht vestigde op deze studie. Citaat in Burke: Burke, *History and social theory*, 146. Passage in Mann: Mann, *Sources of social power*, 490.

²⁰⁰ Burke, *History and social theory*, 146.

maar uiteindelijk bekostigd werd met geheven belastingen. Hij maakt deze cirkel echter niet rond om de doodeenvoudige reden dat het Romeinse leger niet werd ingezet bij belastinginning.²⁰¹ Als voornaamste stimulans voor deze nieuwe verhoudingen wijst Hopkins de machtscompetitie en bloeddorst van de Romeinse elite aan:

‘The Romans conquered the whole of the Mediterranean basin only by a fanatical dedication to fighting wars. This can be seen as a product of the warrior ideology, embedded in the nobility and shared by citizen soldiers.’ [103]

Hopkins vertaalt hiermee de ideeën over sociale ontwikkeling van Norbert Elias, één van zijn leermeesters, naar de Romeinse geschiedschrijving. Burke bevestigt dit door Hopkins’ toepassing van het concept structurele differentiatie in *Conquerors and slaves* in verband te brengen met Spencers conflictmodel, waar Elias schatplichtig aan was. Hopkins illustreert – door de opkomst van de professionele soldaat, advocaat en leraar met elkaar te verbinden als drie aspecten van het structurele differentiatieproces – dat het model ondanks de nadelen wel degelijk onverwachte inzichten en verbindingen kan opleveren.²⁰² Opvallend genoeg laat Burke, die bekend was met Hopkins en zijn werk (de twee kenden elkaar persoonlijk vanwege hun redactietaken voor *Past & Present*), Hopkins’ studie in zijn hoofdstuk over historische sociologie ongenoemd.²⁰³ En dat terwijl Hopkins in mijn ogen met het eerste deel van de *Sociological studies in Roman history* feitelijk voorloopt op de historisch sociologische trend van de jaren tachtig. Was Burke terughoudend met het opvoeren van Hopkins, omdat hij destijds een geringe staat van dienst had in vergelijking met sociologen als Anthony Giddens en Charles Tilly of historici als William McNeill en Geoffrey Parker?

Conquerors and slaves is expliciet bedoeld als sociologische studie naar platgetreden paden van de Romeinse geschiedenis. Hopkins meent beide disciplines te kunnen combineren omdat ze belangrijke overeenkomsten hebben: de studie naar de relatie tussen persoonlijke ervaring en sociale organisatie. Deze combinatie is bittere noodzaak, volgens Hopkins, omdat antieke auteurs zich onbewust waren van bepaalde contemporaine ontwikkelingen. De conventionele methode van het selectief citeren van klassieke auteurs is daarom niet afdoende. Door de toepassing van een waarschijnlijkheidstheorie van historische waarheid probeert hij aannames die hij opmaakt uit bronnen te falsificeren door te bekijken of er plausibeler aannames denkbaar zijn.²⁰⁴ Deze aanpak en eigenlijk de hele opzet van de *Sociological studies in Roman history* gaat vooraf aan de opleving van historische sociologie. Het belang daarvan is simpelweg dat:

---

²⁰¹ Over overgang van buit naar belasting: Hopkins, *Conquerors and slaves*, 37: ‘[...] the transition from booty to taxes was an important part of the process of establishing the empire.’ Over de militaire gevolgen: Hopkins, *Conquerors and slaves*, 29: ‘Continuous war and the conquest of the whole Mediterranean basin precipitated radical changes in the pattern of military service’.

²⁰² Burke, *Sociology and history*, 88-89. Hopkins past het concept van structurele differentiatie wel voorwaardelijk toe: ‘In using the concept “structural differentiation” I do not imply a necessary evolution in one direction. The concept is used retrospectively and analytically: this is how I perceive what happened, rather than as a total explanation: this is how it had to happen.’ Hopkins, *Conquerors and slaves*, 74 noot 96.

²⁰³ Burke verwijst alleen naar *Conquerors and slaves* vanwege het essay over eunuchen, waarbij Hopkins argumenteert dat de macht van eunuchen niet te wijten is aan de zwakte van de keizer. Burke, *History and social theory*, 48 noot 9.

²⁰⁴ Hopkins, *Conquerors and slaves*, 2 noot 4 en 107.

‘Unmerged historians would benefit from the ability to think sociologically, as sociologists would benefit from the ability to think historically. All we have to do is to catch some students and bring them up on a diet of Marx and Weber, Elias and Geertz, spiced with the sometimes pungent comments of Philip Abrams.’²⁰⁵

Een ideaal dat zeker opgaat voor Hopkins’ onderzoek in *Conquerors and slaves*, dat hij begint met de woorden:

‘This is a book about the Roman empire. It is [...] an attempt to analyse a changing social structure and to evoke a lost world. It is also an attempt to apply some modern sociological concepts and techniques to Roman history. That may seem strange, but it would not have seemed strange to the founding fathers of sociology, Marx and Weber, nor to Pareto [...] Yet most students of sociology learn more about the Arapesh, the Nuer and the Trobrianders than they do about the Romans or the Chinese, who created and preserved mighty empires and highly influential cultures.

Social historians of the post-mediaeval world have long taken advantage of developments in the social sciences [...] but classical historians, with some notable exceptions, have typically insulated themselves from these trends with the notion that ancient evidence is too fragmentary and the ancient world too alien for these modern concepts to be easily applied.’ [ix]

In zijn vroege sociologische periode was Hopkins overduidelijk geëngageerd met de sociale ontwikkelingstheorieën. Dit blijkt niet alleen dat zijn aanpak, maar ook uit de bibliografie van het eerste deel van de *Sociological studies*-serie waar onder meer wordt verwezen naar sociologen als Samuel Eisenstadt, Talcott Parsons, Norbert Elias, Neil Smelser, Immanuel Wallerstein, Robert Nisbet, maar ook naar de marxist Ernest Mandel en de historicus Perry Anderson. Kortom: het is op alle denkbare niveaus bewijsbaar dat Hopkins zich bewust in een sociologische traditie wilde plaatsen.

Intern verzet – interdisciplinaire tijdschriften als progressieve podia

Nu er in de bovenstaande paragraaf is stilgestaan bij de rol van historische sociologie, een stroming die gestalte kreeg vanuit het verzet tegen de op dat moment geldende conventies, wordt het tijd om de traditionele geschiedschrijving – het historisme – in kaart te brengen. Ditmaal wil ik dat doen door een tegenbeweging van historici te bespreken, de *Annales*.²⁰⁶

---

²⁰⁵ Peter Burke, ‘Review essay: Historical sociology’, *American Journal of Sociology* 90 (1985) 905-908, aldaar 908.

²⁰⁶ Hoewel de *Annales* niet zonder meer een eenduidige stroming of school zijn, gebruik ik gezien de beperkte ruimte een vereenvoudigde weergave: *Annales* – een tijdschrift met toonaangevende historici: ‘One might argue interminably about whether there is or was such a thing as the *Annales* school of history or an *Annales* philosophy of history – and books and articles have abounded on the theme. What is indisputable is that *Annales* was the most significant organ of three generations of historical giants [...] Marc Bloch and Lucien Febvre [...] Braudel [...] Goubert, Mandrou, Le Roy Ladurie [...] and a plethora of others.’ Olwen Hufton, ‘Fernand Braudel’, *P&P* 112 (1986) 208-213, aldaar 208. Een rechtvaardiging voor mijn keuze is te vinden in het boekje van Michael Bentley: ‘[...] *Annales* has remained an avatar for one approach and become the name not only of a publication but also of a major school of historical enquiry, the most celebrated and admired, lamented and despised school of historiography to which the present century has given rise.’ Michael Bentley, *Modern historiography. An introduction* (Londen en New York 2002) 103. Zie ook: George Iggers, *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover 1997) 51-52.

De Franse *nouvelle histoire* raakte in de jaren dertig in opkomst, nadat de Franse historici Lucien Febvre (1878-1956) en Marc Bloch (1886-1944) in 1929 het internationale en interdisciplinaire tijdschrift *Annales d'histoire économique et sociale* oprichtten.²⁰⁷ De oprichters van het tijdschrift wilden de geschiedwetenschap vernieuwen en kwamen in verzet tegen de traditionele, narratieve, politieke geschiedschrijving die aan het begin van de twintigste eeuw de norm bepaalde.²⁰⁸ De *Annales*-historici van de zogenaamde eerste generatie leidden hun ideeën af van Henri Berr (1863-1954) die voorstander was van geïntegreerde wetenschapsbeoefening. Wat Berr rond 1900 in zijn tijdschrift *Revue de synthèse historique* in theorie deed, probeerden de *Annales*-historici in praktijk te brengen.²⁰⁹

Febvre en Bloch vonden bovenal dat geschiedwetenschap moest proberen de menselijke realiteit in haar volledigheid te onderzoeken. Historici moesten daarom in hun onderzoek nadruk leggen op sociale en economische fenomenen.²¹⁰ Het verzamelen van alleen feiten en kleine details beschouwden zij als niet vruchtbaar of zelfs zinloos. De taak van de historicus lag juist in het ordenen van die feiten om zo grip te krijgen op de chaos. Hierbij was een waakzame, kritische geest die intelligente vragen stelde zonder een ideologische of nationale zaak te dienen erg belangrijk.²¹¹

Fernand Braudel (1902-1985) de opvolger van Bloch en Febvre, werkte deze ideeën verder uit. Bovendien sneed hij nieuwe onderzoeksthema's aan, waarbij hij zich vooral richtte op demografische, agrarische, handels- en prijsgeschiedenis. Braudels methode was structuralistisch; voor hem was een structuur iets dat voor stabiliteit kan zorgen, maar tegelijkertijd ook begrenzings- en belemmeringen aangeeft. Eén van de kenmerken van structuren is dat zij lang bestaan, waardoor zij kaders creëren. De geografie biedt hier een goed voorbeeld: het klimaat – als onderdeel van geografische omstandigheden – is bepalend voor de landbouwmogelijkheden. Patronen zijn het gevolg van grotere structuren en zijn daardoor moeilijk doorbreekbaar. Hetzelfde geldt voor culturen, aldus Braudel; de patronen in een cultuur – opvattingen, denkbeelden, religieuze overtuigingen – geven gestalte aan een wereldbeeld, dat eveneens moeilijk doorbreekbaar is.²¹²

Verhelderend voor de ontwikkeling van de *Annales*-historici is het onderscheid dat de filosoof Julián Marías maakt in het gedrag van verschillende generaties. De eerste generatie is creatief en zet nieuwe lijnen uit, zoekt nieuwe wegen zonder te beseffen welke gevolgen dit zal hebben. De tweede generatie weet wie ze zijn, waar ze voor staan, waar ze heen gaan en zal sterk proberen hier aan vast te houden.²¹³ Deze ontwikkeling is zichtbaar in de typering die Stone geeft van de Franse historici van de jaren vijftig en zestig. Diverse malen citeert hij – om een beeld te schetsen van de houding van de structuralisten in deze periode – Emmanuel Le Roy Ladurie die indertijd optrad als zegsman van de *Annales*. Le Roy Ladurie was overtuigd van de zegetocht van de nieuwe historiografie, getuige uitspraken als:

---

²⁰⁷ Na de oprichting veranderde het tijdschrift nog tweemaal van ondertitel. In 1946 werd de titel veranderd in *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations* en in 1994 in *Annales. Histoire. Sciences Sociales*. Iggers, *Historiography*, 53 en 61.

²⁰⁸ Iggers, *Historiography*, 7.

²⁰⁹ E. Breisach, *Historiography. Ancient, medieval & modern* (Chicago en Londen 1994²) 278.

²¹⁰ Breisach, *Historiography*, 339.

²¹¹ Iggers, *Historiography*, 51-64.

²¹² Peter Burke, *The French historical revolution. The Annales school, 1929-1989* (Cambridge 1990) 32-64.

²¹³ T. Stoianovich, *French historical method. The Annales paradigm* (New York 1976) 238.

'Present-day historiography, with its preference for the quantifiable, the statistical and the structural, has been obliged to suppress in order to survive. In the last decades it has virtually condemned to death the narrative history of events and the individual biography'.²¹⁴

De kritiek van de *Annales*-historici is niet zonder meer samen te vatten in een enkel centraal idee, maar de eerste twee generaties hebben met hun nadruk op 'breed perspectief' een duidelijk thema. De historicus moet zich niet ingraven in een specifiek aspect van het menselijk bestaan, maar moet proberen een beter inzicht te krijgen in het gehele historische spectrum. Historici stonden voor het blok: aansluiting zoeken bij de intellectuele wereld buiten hun directe vakgebied of berusten in isolement? Het laatste was voor de *Annales*-school geen optie en daarom zochten de *Annales*-historici openlijk aansluiting door een interdisciplinair, internationaal tijdschrift op te richten. Het voorbeeld kreeg internationale navolging.

Eén van die navolgers is het tijdschrift *Past & Present*, dat wordt beschouwd als de Britse wederhelft van de *Annales*. *Past & Present* werd in 1952 opgericht door de Britse historicus John Morris (1913-1977). Het was zijn intentie een breed lezerspubliek te voorzien van toegankelijke artikelen die geschiedschrijving in de breedste zin van het woord omvatten. Bij de vijftigste editie in 1971 waren Morris' doelen verre van gerealiseerd, maar in 1983 – bij de honderdste uitgave – werden ze wel gekwalificeerd als zijn erfenis. *Past & Present* staat vooral bekend vanwege het progressieve karakter en onderhoudt al vanaf de eerste editie nauwe banden met de *Annales*.²¹⁵

De onderlinge banden tussen de twee tijdschriften zijn een belangrijk gegeven, omdat de situatie binnen de geschiedschrijving in Groot-Brittannië aan het begin van de twintigste eeuw beduidend anders was dan op het continent. De Britten, destijds nog een koloniale grootmacht, waren nog in de ban van hun eigen succesverhaal. De historici beoefenden daar de *Whig-interpretation of history*. De 'Whigs' (liberalen) hadden sterk de neiging het verleden te beschrijven als gestage ontwikkeling, waarmee ze hedendaagse instituties rechtvaardigden en als vooruitgang ten opzichte van het verleden beschouwden.²¹⁶

In de *slipstream* van het succes van de *Annales* na de Tweede Wereldoorlog bood *Past & Present* een podium voor progressieve, overwegend Britse wetenschappers die in staat waren interdisciplinair te opereren. Zo was er al sinds de oprichting een duidelijke interesse voor de

---

²¹⁴ Stone, 'Revival of narrative', 23 naar E. Le Roy Ladurie, *The territory of the historian* (Hassocks 1979 - vertaald door B. en S. Reynolds) 111 *non vidi*. Andere *soundbites* van hem die Stone aanhaalt zijn: 'history that is not quantifiable cannot claim to be scientific' of 'the historian [in the 1980s] will be a programmer or he will be nothing'. Stone, 'Revival of narrative', 5 en 13, respectievelijk Le Roy Ladurie, *The territory*, 15 en 14.

²¹⁵ Wederhelft *Annales*: Christopher Hill *et al.*, 'Origin and early years', *P&P* 100 (1983) 3-14, aldaar 6 en 10 en Breisach, *Historiography*, 377. Breed publiek: van auteurs werd verwacht dat hun onderzoeken een wetenschappelijke basis combineerden met eenvoudig taalgebruik, uiteraard in het Engels, Hill, 'Origin', 4. Doelstelling niet gerealiseerd: van circa 240 artikelen behandelden slechts 30 artikelen niet-Europese geschiedenis en minstens 100 artikelen hadden de Britse geschiedenis als onderzoekssubject, T.H. Aston, 'Past and Present numbers 1-50', *P&P* 50 (1971) 3. Doelstelling als erfenis: Hill, 'Origin', 4. Progressief karakter: *Past & Present* is evenzeer bekend vanwege vermeende marxistische sympathieën, vanwege openlijk geëngageerde marxistische redactieleden onder wie John Morris en Eric Hobsbawm. De redactie heeft altijd ontkend dat dit ideologische engagement gold voor het tijdschrift. Het tijdschrift was '[...] thus specifically planned from the outset not as a Marxist historical review, but as one in which Marxists and non-Marxists would collaborate on the basis of a common "concern about the state of historical research and discussion at present" [...]'. Hill, 'Origin', 4.

²¹⁶ Dit presentisme beschouwt het verleden als een onvolmaakte voorbereiding op het heden, waarbij afgeschreven opvattingen en gewoontes, bijvoorbeeld alchemie, worden geïnterpreteerd als nietszeggende dwaling. Hiermee loopt de historicus het risico belangrijke wereldbeeldbepalende ideeën van de historische mens te negeren.

relatie tussen geschiedschrijving en sociologie. Daarnaast werd in het tijdschrift het verleden, in navolging van het Franse voorbeeld, voortdurend in verband gebracht met heden en omgekeerd.²¹⁷ Dat Hopkins in 1972 werd uitgenodigd om de gelederen van de *Past & Present*-redactie te versterken mag weinig verbazing wekken. Langs deze weg raakte hij actief betrokken bij de kwaliteitscontrole van het tijdschrift, want *Past & Present* voert het adagium dat een tijdschrift niet beter kan zijn dan de deelnemers. Dit adagium wordt letterlijk in de praktijk gebracht doordat alle redactieleden inspraak hebben in de selectie van artikelen.²¹⁸

De combinatie van de brede opzet van het tijdschrift en de intensieve redactietaak heeft onherroepelijk positieve gevolgen voor de ontwikkeling van redactieleden. Langs twee lijnen wil ik laten zien hoe deze beïnvloeding zichtbaar is in de thematiek en methodologie van Hopkins. Voor beide punten gebruik ik het jubileumessay dat Jacques Le Goff – co-directeur van *Annales* – schreef voor de honderdste editie van *Past & Present*. Allereerst zijn er de jaarlijkse conferenties die het tijdschrift organiseert. Le Goff somt de conferenties uit de periode 1957 tot 1982 allemaal op, maar ik wil er vier uitlichten. In 1963 was er een congres getiteld *History, Sociology and Social Anthropology* en twee jaar later stond *Social Mobility* centraal. In 1971 was er een conferentie over *Conquest and Culture* en in 1975 werd het thema *Towns and Economic Growth* verkend. Deze vier conferentiethema's concentreren zich allemaal op onderwerpen die Hopkins om en nabij dezelfde periode bestudeerde. Waarschijnlijk was Hopkins niet aanwezig bij het congres van 1963, maar de aandacht voor het onderwerp toont niettemin aan dat hij in de pas liep met de geschiedwetenschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd. De andere congressen woonde hij wel bij.²¹⁹

Het tweede punt naar aanleiding van Le Goffs essay heeft betrekking op de onderwerpverdeling in de eerste honderd edities van *Past & Present*. Le Goff stelt vast dat, gesorteerd naar periode, slechts 4 procent van de artikelen de oudheid als onderwerp heeft.²²⁰ Het directe gevolg daarvan is dat een redactielid als Hopkins relatief weinig manuscripten in handen kreeg die betrekking hadden op zijn oud-historische professie, maar dat hij toch deelnam aan de ruimere cultuur van het tijdschrift. Het blijft de vraag of hij beïnvloed werd door het diverse materiaal dat hij bij het *Past & Present* onder ogen kreeg, maar het lijkt aannemelijk.

De narratieve verleiding

Om een voorbeeld te geven hoe de beïnvloeding bij *Past & Present* kon plaatsvinden, bespreek ik hier het spraakmakende artikel van Lawrence Stone, 'The revival of narrative: reflections on a

---

²¹⁷ Jacques Le Goff, 'Later history', *P&P* 100 (1983) 14-28, aldaar 18.

²¹⁸ Tijdschriftadagium: Aston, 'Numbers', 3. Inspraak in selectie: Hill, 'Origin', 9. De redactie bewaakt deze vorm van teamwork met grote zorgvuldigheid. Een aantal medeoprichters herinneren zich de terughoudendheid bij de redactie om uit te breiden in 1958. Zij vreesden dat de redactie te groot werd om gezamenlijk te redigeren. Tevreden menen ze te kunnen concluderen dat de redactie tóch werd uitgebreid maar haar oude functies behield: Hill, 'Origin', 12-13.

²¹⁹ *Past & Present* had aanvankelijk de gewoonte een kort verslag te publiceren van de conferenties, maar daar is de redactie na de achtste conferentie helaas mee gestopt. Daardoor is het moeilijk om inzicht te krijgen in de deelnemers van de latere congressen. Vermoedelijk was Hopkins niet aanwezig bij het congres van 1963; zijn naam wordt niet genoemd in het verslag in *P&P* 27 (1964) 102-108. In 1965 leverde hij een paper in en nam hij met zekerheid deel aan het congres: *P&P* 32 (1965) 3-11 en 12-26. Of hij deelnam aan het congres van 1971 is onzeker, hij werd pas een jaar later (bij de 55^e editie) redactielid. In 1975 was hij zeker van de partij, omdat het resultaat van het congres werd gepubliceerd in een bundel waar Hopkins' bijdrage in is opgenomen: P. Abrams en E.A. Wrigley (eds.), *Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology* (Cambridge 1978).

²²⁰ De andere percentages zijn: middeleeuwen 18,2; vroegmodern 47,9; negentiende eeuw 22,4 en twintigste eeuw 7,4. Le Goff, 'Later history', 22.

new old history'. Stone gaf hiermee in 1979 de aftrap in een discussie over geschiedtheorie en -methode in *Past & Present*.²²¹ Hij zet in zijn betoog uiteen dat er in de jaren zeventig een trend waarneembaar was van historici die zich van structurerende geschiedwetenschap afkeerden en toenadering zochten tot het narrativisme²²² – de oorspronkelijke essentie van geschiedschrijving. De aanleiding hiervoor was volgens hem het feit dat de sociaal-wetenschappelijk georiënteerde geschiedwetenschap, die invloedrijk werd vanaf 1930, niet in staat bleek de verwachtingen waar te maken. Een coherente verklaring voor verandering in het verleden bleef uit.²²³

'Both structuralism and functionalism have provided valuable insights, but neither has come even near to supplying historians with an all-embracing scientific explanation of historical change.' [7]

Een aantal historici besloot niet langer de levensomstandigheden, maar de mens zelf centraal te stellen. Stone stelt dat deze verandering van het subject feitelijk een verzet is tegen de hiërarchie die Franse historici in de jaren vijftig en zestig ontwikkelden in de bestudering van het verleden. In deze hiërarchie worden de kwaliteiten van geschiedkundig onderzoek in een metafoor van een huis gevat. Economische en demografische feiten vormen de begane grond, daar bovenop ligt als eerste verdieping (die niet kan bestaan zonder de begane grond) de sociale structuur. Helemaal bovenop komen intellectuele, religieuze, culturele en politieke ontwikkelingen [7]. In essentie reduceert deze hiërarchische metafoor het verleden tot een serie van economische modellen. Het probleem volgens de *new cultural historians*, zoals de aanhangers van de door Stone benoemde stroming later zouden gaan heten²²⁴, is dat deze visie op geschiedschrijving het onmogelijk maakt om bepaalde aspecten van een samenleving, zoals geletterdheid, te verklaren. Voor de structuralisten zijn de verdiepingen van het gebouw niet gelijkwaardig, de onderste lagen vormen het fundament voor de bovenliggende lagen. De bovenste verdiepingen hebben echter geen invloed op de onderliggende. Historici van de narratieve beweging zien ze liever als complementair.

'The historical record has now obliged many of us to admit that there is an extraordinarily complex two-way flow of interactions between facts of population,

---

²²¹ Reacties volgen in de edities erna en komen van de hand van de marxistische historicus Eric Hobsbawm, 'The revival of narrative: some comments', *P&P* 86 (1980) 3-8 en de historisch socioloog Philip Abrams, 'History, sociology, historical sociology', *P&P* 87 (1980) 3-16.

²²² Voor Stone betekent narratio voor een historicus '[...] the organization of material in a chronologically sequential order and the focusing of the content into a single coherent story, albeit with sub-plots.' Stone, 'The revival of narrative', 3. Hij eindigt zijn artikel met een alinea met de stelling dat zijn keuze voor narratio als oorzaak van de veranderingen een paardenmiddel is: 'It is clear that a single word like "narrative" [...] is inadequate to describe what is in fact a broad cluster of changes in the nature of historical discourse [...] These many-faceted changes in content, objective, method, and style of historical writing, which are all happening at once, have clear elective affinities with one another: they all fit neatly together. No single word is adequate to sum them all up, and so, for the time being, "narrative" will have to serve as a shorthand code-word for all that is going on.' Stone, 'The revival of narrative', 23-24.

²²³ Stone, 'The revival of narrative', 19. Met name Braudels structurele *nouvelle histoire* kwam in deze periode onder vuur te liggen, omdat hij de rol en de invloed van het individu in het verleden niet van belang achtte. Braudel schreef zelfs over de mens als 'menselijk insect'. Burke, *French historical revolution*, 40-41. Zie voor een kort maar doeltreffend overzicht van Braudels betekenis voor structurele geschiedwetenschap de necrologie van Olwen Hufton, 'Fernand Braudel', 208-213.

²²⁴ Iggers, *Historiography*, 99.

food supply, climate, bullion supply, prices, on the one hand, and values, ideas and customs on the other. Along with social relationships of status and class, they form a single web of meaning.' [8]

Stone betoogt in 'The revival of narrative' dat het recentelijk geherwaardeerde narrativisme een manifestatie is van deze nieuwe aanpak. Aan de hand van recente publicaties laat hij zien dat historici zich in de jaren zeventig zijn gaan bedienen van nieuwe onderzoeksvragen, die ontleend zijn aan de antropologie.²²⁵ Met een empathische benadering van het verleden trachten historici te achterhalen wat er in de hoofden van historische figuren omging en hoe het was om in het verleden te leven [13]. Deze empathische benadering laat zich het beste vertellen in een narratio. De terugkeer naar het verhaal is geen terugkeer *pur sang*. Stone geeft zijn artikel per slot van rekening niet voor niets de ondertitel 'reflections on a new old history'. Eigenlijk is het gebruik van empathie als methode en het onderzoek naar mentaliteit nooit geheel in onbruik geraakt. Lucien Febvre, een van de oprichters van *Annales*, deed ruim voor de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld al onderzoek naar *mentalité*.²²⁶ Het voornaamste punt van de narratieve opleving is dat er een aantal belangrijke verschillen zijn met de traditionele narratio van Tacitus, Gibbon of Macaulay. Zo richt het 'moderne' onderzoek zich niet zozeer op belangrijke historische personen, maar op de tot dan toe genegeerde onderlaag van de samenleving. Daarnaast beperkt de onderzoeker zich in zijn verslaggeving niet alleen tot beschrijvingen, maar betreft hij daar analyses bij. Verder wordt veel onderzoek verricht op basis van 'nieuwe' bronnen en wordt er gezocht naar (eventuele) verklaringen in het onderbewustzijn. Ten slotte dient het verhaal geen op zichzelf staand doel, maar wordt het ingezet om inzicht te geven in een groter geheel, bijvoorbeeld een cultuur [19]. Stone zag een belangrijke oorzaak voor deze omslag van analytische naar beschrijvende geschiedschrijving, namelijk:

'[...] a major change in attitude about what is the central subject-matter of history. And this in turn depends on prior philosophical assumptions about the role of human free will in its interaction with the forces of nature.' [21]

Narrativisme en de verbeelde context

'The revival of narrative' beschrijft een van de vele breekpunten die geschiedwetenschap rijk is. Enerzijds blikt Stone terug op de ontwikkelingen en trends in de geschiedwetenschap in de twintigste eeuw. Anderzijds is het een aankondiging van wat hij hoopte er na 1979 nog zou gaan komen. De voorspelling van Stone wordt bijna twintig jaar later in retrospectief bevestigd door de historicus George Iggers:

---

²²⁵ Feitelijk laaide een vergelijkbaar debat als Stone uiteenzet al in de periode 1950-1970 op in de antropologie. Daar werd in deze periode het concept *new culture* ontwikkeld. Dit concept – beïnvloed door het debat tussen Clifford Geertz en Claude Lévi-Strauss – gaf cultuur haar eigen basis. Het gevolg was dat cultuur niet langer een laagje in het systeem was, maar zelf het systeem werd. William Reddy, 'Anthropology and the history of culture', in: Lloyd Kramer and Sarah Maza (eds.), *A companion to western historical thought* (Oxford 2002) 277-296, aldaar 281.

²²⁶ Stone, 'The revival of narrative', 18-19 en 21. Febvre publiceerde in 1911 een studie naar Filips II waarin hij de denk- en gedragspatronen in een specifieke geografische en culturele regio onderzoekt. L. Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté. Étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Parijs 1911). Andere voorbeelden zijn: M. Bloch, *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre* (Straatsburg 1924) en L. Febvre, *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais* (Parijs 1947).

“There was no radical break between the older social science history and the new cultural history, but the themes and with them the methods of the new historiography changed as the center of gravity shifted from structures and processes to cultures and the existential life experiences of common people.”²²⁷

De ontwikkeling die Stone beschrijft, manifesteerde zich naast een bredere, radicale ontwikkeling in de wetenschap, het postmodernisme. In de ‘algemene’ postmoderne wende vond eenzelfde verandering van het subject plaats als bij de geschiedschrijving. Echter, waar de *new cultural historians* alleen de coherente verklaring voor verandering in het verleden in twijfel trokken en bekritiseerden, stelden literaire critici als Hayden White en Jacques Derrida ook de idee van objectiviteit en de mogelijkheid tot reconstructie van het verleden aan de kaak.²²⁸ In de ogen van postmodernisten (want wetenschappers als White en Derrida worden vaak tegen wil en dank als zodanig aangewezen) heeft de moderniteit gefaald. De geschiedfilosoof Keith Jenkins schrijft daarover in zijn boek *On ‘What is history?’* het volgende:

“Today we live in the general condition of *postmodernity* [...] And this condition has arguably been caused by the general failure [...] of that experiment in social living which we call *modernity*. It is a general failure [...] of the attempt, from around the eighteenth century in Europe, to bring about through the application of reason, science and technology, a level of personal and social wellbeing within social formations which, legislating for an increasingly generous emancipation of their citizens/subjects, we might characterise by saying that they were trying, at best, to become ‘human rights communities’²²⁹

Postmodernisten verwerpen de modernistische idealen omdat deze volgens hen in de praktijk onhaalbaar blijken. Volgens Jenkins geloven postmodernisten niet langer in het modernistische sprookje van vooruitgang in de historische ontwikkeling. Daarbij is het voornaamste argument dat de contingentie van historische gebeurtenissen dat niet toelaat.²³⁰ Aan deze – vaak als relativistisch aangeduide – houding liggen twee oorzaken ten grondslag, allereerst is het bestaan van overkoepelende structuren niet te bewijzen. Ten tweede bestaat ‘het verleden’ op zichzelf niet (meer) als onderzoeksobject voor de historicus. Het verleden bestaat alleen nog in de voorwerpen die overgeleverd zijn, teksten en materiële overblijfselen. Deze twee haast vanzelfsprekende noties gebruiken postmodernisten om de aandacht te vestigen op het ontbreken van een historische context. Waar een antropoloog zich kan voegen bij de stam die hij onderzoekt, moet een historicus zich beperken tot zijn verbeelding als het aankomt op context.²³¹ De historicus heeft – wat Stone onderschrijft – van oudsher de taak om verhalen te vertellen over het verleden. Het probleem zoals Hayden White dat benoemt, is dat de historische personages hun leven nooit in een verhaal hebben geleefd, zoals de historicus dat vertelt. De structuur en coherentie die het verhaal bevat, zijn het gevolg van de narratieve eigenschappen die de

---

²²⁷ Iggers, *Historiography*, 100.

²²⁸ Ibidem, 100.

²²⁹ Keith Jenkins, *On ‘What is history?’ From Carr and Elton to Rorty and White* (Londen en New York 1995) 6.

²³⁰ Jenkins, *On ‘What is history?’*, 8.

²³¹ Bernard Cohn, ‘History and anthropology: the state of play’, *CSSH* 22 (1980) 198-221, aldaar 198 en 220-221.

verhalende vorm met zich meebrengt.²³² Geschiedschrijving is zowel wat betreft de methode als de vorm een fictieve bezigheid. Het probleem dat hier uit voortvloeit, is dat historische studies oncontroleerbaar zijn. De bronnen die doorgaans worden opgevoerd als bewijs spelen hierin een problematische rol, die door de Groningse geschiedfilosoof Frank Ankersmit is uitgewerkt. Ankersmit stelt dat historische bronnen afzonderlijk van elkaar op juiste of onjuiste wijze naar een klein stukje verleden verwijzen. In combinatie vormen bronnen een beeld van het verleden dat niet noodzakelijk als goed of fout kan worden gekwalificeerd, maar veeler een iconische impressie van het verleden is, die de historicus aan zijn lezer wil meegeven.²³³ De betekenis voor de geschiedschrijving is dat feiten de bouwstenen blijven om een historisch betoog mee op te bouwen. In dit opzicht blijft de methode van de historicus onveranderd. Het verschil schuilt in het gebruik van taal. Waar voor de traditionele historicus (de historist) de vorm van het historisch betoog een gegeven is, is de vorm van het betoog voor een narrativist een extra instrument. Ankersmit schrijft hierover: 'De historist theoretiseert over de aard van de historische werkelijkheid, de narrativist over een linguïstisch of taalfilosofisch probleem', daarom geeft hij de laatste het predikaat 'woordkunstenaar'.²³⁴

Keith Hopkins hoort in de laatste helft van zijn carrière thuis in het rijtje *new cultural historians* zoals Stone ze in zijn artikel beschrijft. Kijkend naar het voornaamste werk uit Hopkins' oeuvre, zoals dat hier gepresenteerd is in het tweede en derde hoofdstuk, blijkt dat er voornamelijk een verschuiving was in het subject. Het bovenstaande citaat van Iggers, waarin hij stelt dat het zwaartepunt in de nieuwe historiografie verschoof van structuren naar culturen en dat daarbij verder geen radicale breuk plaatsvond, wordt onderschreven door het carrièreverloop van Hopkins. Hij onderzocht in zijn periode als leerstoelhouder in Cambridge overwegend culturele onderwerpen zoals religie, maar vestigde zijn aandacht ook op thema's als geletterdheid.²³⁵ Niet alleen de constatering van Iggers, ook de conclusie van Stone, dat een met antropologische vragen geproblematiseerd onderwerp een andere vorm vraagt dan sociologische geschiedschrijving, wordt onderschreven door de vorm van Hopkins' latere werk. Zelfs in een onverwacht, relatief vroeg werk als *Death and renewal* is dat duidelijk zichtbaar. De demografische kern in het boek wordt ingekapseld door twee narratieve essays waarin Hopkins zich concentreert op culturele onderwerpen, waarmee hij de lezer door middel van een empathische benadering willen laten inleven in het vertelde verleden. In *A world full of gods* garneert Hopkins deze vorm van inleving met ironie, die de gecombineerde intentie bevat twijfel te zaaien bij de lezer en, onschuldiger, omwille van de verhoging van de amusementswaarde.²³⁶

---

²³² De historicus bedient zich daarbij, volgens White, van metaforen en andere stijlfiguren. Hayden White, *Tropics of discourse* (Baltimore 1978) 54-56, 60 en 121-134. Frank Ankersmit, *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie* (Kampen 1996) 54-55.

²³³ Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 180-188 en Ankersmit, *Spiegel*, 79-84.

²³⁴ Ankersmit, *Denken over geschiedenis*, 185 en 188.

²³⁵ Hopkins had zelfs het voornemen een boek te publiceren over geletterdheid in Romeins Egypte. De werktitel was *Crocodile Mummy*. In een artikel over geletterdheid in Egypte uit 1991 verwees hij veel naar deze papyrusstudie die nog moest verschijnen, uiteindelijk is slechts een klein deel van het manuscript verwerkt in *A world full of gods*. Het onbewerkte manuscript werd na zijn dood door Christopher Kelly op zijn bureau gevonden. Osborne, 'Keith Hopkins', 6 noot 7. Keith Hopkins, 'Conquest by book', in: M. Beard *et al*, *Literacy in the Roman World; Journal of Roman Archaeology*, supplement 3 (Ann Arbor 1991) 133-158.

²³⁶ Ironische voorbeelden zijn in hoofdstuk III geciteerd, onder andere het amusante en onschuldige trappen naar de geldverdeling in *academia* (pagina 53). Vileiner is Hopkins' banalisering van geloofsbelijdenis, zoals zijn

In de trend binnen de geschiedschrijving, zoals Stone die beschrijft, is geen spraakmakende rol weggelegd voor Hopkins. ‘The revival of narrative’ verscheen in 1979 naar aanleiding van een verschuiving in onderwerpen en de presentatievorm van historisch onderzoek die Stone waarnam in de jaren zeventig. Het eerste werk van Hopkins dat werkelijk gekarakteriseerd kan worden als narrativistisch zijn de twee essays uit *Death and renewal* uit 1983. Het algemene pionierswerk was op dat moment al verricht. Er was zelfs al verslag gedaan van de ontwikkeling. Daarna sloot Hopkins zich pas aan. Hij was in het vakgebied van de oude geschiedenis misschien een vernieuwer, op een grotere schaal volgde hij duidelijk de trend.²³⁷

Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik ontwikkelingen en stromingen aangehaald die Hopkins’ context moeten representeren. Soms is de focus zo breed dat Hopkins slechts een klein stipje in het verhaal blijft, soms weer overschaduwde de aandacht voor zijn persoon de context. Ik heb geprobeerd om te laten zien welke beïnvloeding van Hopkins plaatsvond door steeds het tijdsbeeld van bepaalde fases in zijn loopbaan te behandelen. Enerzijds is die beïnvloeding expliciet gemaakt door bijvoorbeeld een leermeester als Norbert Elias op te voeren. Het gegeven dat Hopkins in zijn studies Elias’ ideeën heeft toegepast, geldt als bewijs voor een actieve beïnvloeding door Elias. Tevens heb ik geprobeerd Hopkins’ beïnvloeding langs een passievere weg in kaart te brengen. Door te verwijzen naar een algemene trend waarin Hopkins het werk van belangrijke representanten gebruikte als referentie. Zo sluit hij zich bijvoorbeeld aan bij de stroming van het structureel-functionalisme door aan het werk van iemand als Talcott Parsons te refereren. Anderzijds wordt Hopkins’ positie in het conservatief/progressief-spectrum bepaald door de rol die hij in *academia* speelt. Door zijn naam te verbinden aan een tijdschrift als *Past & Present* plaatst hij zichzelf in een traditie met een uitvoerige geschiedenis.

Nu Hopkins’ context zo goed en zo kwaad als dat kan in beeld is gebracht, blijkt het toch moeilijk een eenduidige conclusie te formuleren over de pioniersfunctie die hij vervulde in de geschiedschrijving van de oudheid.²³⁸ Met name in de periode waarin hij optrad als vertegenwoordiger van de sociaal-wetenschappelijke methode lijkt hij een progressieve rol te spelen in de oude geschiedenis. De oud-historici die gelden als belangrijke voorbeelden voor Hopkins – Jones, Finley, Brunt en Momigliano – zijn in hun werk allemaal terughoudend in het daadwerkelijk toepassen van een zuiver sociaal-wetenschappelijke methode. Hopkins is een van de eersten die het aandurft om in zijn onderzoek te kwantificeren, kansberekeningen los te laten op antieke data en waarschijnlijkheidsmatrices op te stellen. *The ancient economy* van Finley

---

‘redactieopmerking’ in Andrea’s brief waar hij stelt dat ‘believing begins where thinking stops’ (noot 171). Structureel venijn is bijvoorbeeld de onophoudelijke decentralisatie van de historische figuur Jezus Christus in hoofdstukken als *Jesus and his twin brother* (met subtitels als *Laughter from the cross*) en *Jesus and the New Testament, or the construction of a sacred hero*.

²³⁷ In 1984 nam hij nog deel aan een door Norbert Elias verzorgde conferentie over lange-termijn ontwikkelingstheorieën in het Zentrum für Interdisziplinäre Forschung in Bielefeld. Hopkins was een van de sprekers, net als Immanuel Wallerstein en William McNeill. Uit: ‘Obituary’, *Figurations 21* (Newsletter of the Norbert Elias Foundation) (juni 2004) <http://www.usyd.edu.au/su/social/elias/fig/fig21.pdf>

²³⁸ De bestudering van Hopkins’ *Nachleben* vereist een minstens zo grote scriptie. Daarnaast speelt ook de factor tijd een beslissende rol, vooralsnog is niet duidelijk of er sprake is van een ‘Hopkinsiaanse school’, dat zal wellicht pas over twintig jaar blijken.

bijvoorbeeld is geconstrueerd rondom een model van de antieke economie, maar het gehele boek bevat geen tabel, grafiek of andere vorm van kwantificatie.

Na het omslagpunt dat door Lawrence Stone wordt beschreven, is er sprake van verandering in het werk van Hopkins. Het is weliswaar geen radicaal breekpunt (waarmee hij geen uitzondering op de regel was) maar er is sprake van een verschuiving in het object en de vorm van zijn onderzoek. Opvallend genoeg pikt Hopkins de nieuwe trend van het narrativisme wel op, maar dat doet hij pas ruim nadat de eerste stappen door anderen in die richting zijn gezet. Het lijkt een beetje alsof hij andere onderzoekers de kastanjes uit het vuur wil laten halen, voordat hij zichzelf brandt. Misschien is dit een onverwachte conclusie gezien de radicale aanpak in Hopkins' laatste boek, *A world full of gods*. Toch is er iets voor te zeggen. Allereerst zijn publicaties in narratieve vorm binnen de algemene geschiedschrijving, maar ook binnen de oude geschiedenis geen *novum* meer. Verhalende monografieën, *nota bene* over hetzelfde onderwerp, verschenen eerder al van de hand van Ramsey MacMullen, *Christianizing the Roman empire* (1984) en Robin Lane Fox, *Pagans and Christians* (1986).²³⁹ Bovendien was de invoeging van (al dan niet fictieve) kritiek van collega's eveneens eerder al toegepast binnen hetzelfde onderzoeksterrein door de theoloog Gerd Theissen, *Der Schatten des Galiläers* (1986).

Het verloop van Hopkins' carrière, zijn reputatie en zijn oeuvre zijn alledrie te divers om hem als historicus in één hokje te plaatsen. Hij was duidelijk een iconoclast met briljante en originele ingevingen, maar tegelijkertijd beperkte zijn iconoclasme zich tot de inductieve aspecten van de geschiedschrijving en was zijn originaliteit niet altijd even indrukwekkend. Hopkins had twee gezichten. Hij lijkt soms enorm progressief, maar hij noemt zichzelf als het er op aankomt toch liever een conservatieve historicus.²⁴⁰

---

²³⁹ Al in 1954 schreef Hopkins' leermeester Moses Finley een voor het brede publiek toegankelijke monografie waarin hij de Griekse wereld tot leven brengt, *The world of Odysseus*.

²⁴⁰ Sharlet, 'Recovering the passion', 19.

Conclusie

Het intellectuele leven van de oud-historicus Keith Hopkins speelde zich af tijdens belangrijke ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. In de laatste helft van de vorige eeuw werd het modernistische ideaal van sociaal-wetenschappelijk georiënteerde geschiedschrijving door velen ingeruild voor de postmoderne opvatting dat historische gebeurtenissen geen contingentie hebben. Deze overgang die zich in de jaren zeventig voltrok, uitte zich in *the revival of narrative*, om met Lawrence Stone te spreken. Tegen de achtergrond van onder andere deze ontwikkeling heb ik mijzelf in deze scriptie geconcentreerd op het vraagstuk of Hopkins' aandeel hierin valt te ontwaren. Mijn uitgangspunt daarbij was de vraag: was Keith Hopkins een methodologische pionier of een *trendwatcher*?

In de beschrijving van Hopkins' leven, zijn sleutelpublicaties en de historiografische context waarin hij verkeerde, kwamen een aantal punten duidelijk naar voren waardoor een antwoord op bovenstaande vraag mogelijk is. Met name zijn expliciete methodologie én zijn brede belangstelling voor de verschillende aspecten van de Romeinse geschiedenis springen in het oog. Inhakend op dat laatste punt en terugkijkend naar het tweede en derde hoofdstuk waarin zeven van zijn publicaties werden besproken, zagen we wat er allemaal in Hopkins' oeuvre aan bod komt. Zijn publicaties lopen uiteen van de sociale, politieke en economische tot de religieuze geschiedenis van het Romeinse rijk. Of concreter: van de immense veroveringen in de Republiek en de daar uit voortkomende slavernij tot de opkomst van het christendom in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Een opvallende conclusie die hier aan verbonden kan worden, nu Hopkins in een context is geplaatst, is dat de onderwerpen die hij onderzocht heeft in de betreffende periode vaak al populair waren in een bredere kring. Hopkins publiceerde zijn eerste ideeën over sociale mobiliteit van de Romeinse elite in een periode dat de sociologen van de *London School of Economics* sociale mobiliteit als fenomeen onderzochten. Latere publicaties van Hopkins, bijvoorbeeld *Death and renewal*, 'Taxes and trade in the Roman empire' of *A world full of gods* liepen in gelijke tred met de populariteit van de respectievelijke onderwerpen dood, economie en de opkomst van het christendom.

Op het eerste gezicht lijkt de methode van Hopkins te veranderen zodra hij zijn onderzoeksonderwerp wijzigt. De waterscheiding hierin lijkt zich af te tekenen rond de periode van zijn benoeming tot leerstoelhouder in Cambridge in 1985. Dit is het moment waarop hij aandacht gaat besteden aan de religieuze aspecten van de Romeinse samenleving. Deze wende tot de Romeinse cultuur valt samen met een methodologische wende tot het narrativisme. Echter, al eerder kende Hopkins' methodologie zulke aanpassingen, maar dan op kleinere schaal. In zijn vroegste periode, toen hij sociologie doceerde aan belangrijke sociologische instituten, legde hij andere accenten in zijn methode. In het vierde hoofdstuk werd duidelijk dat hij pas in LSE de methodes van Norbert Elias, die in Leicester doceerde, begon toe te passen, terwijl hij onder de hoede van Elias juist meer onderzoek deed in de stijl van LSE. Op basis van deze voorbeelden lijkt het gerechtvaardigd om de loopbaan van Hopkins op te delen in verschillende fases. Ten eerste een sociaal-economische fase waarin hij de Romeinse geschiedenis problematiseert op een

sociaal-wetenschappelijke manier en zich daarbij bedient van een sociologisch instrumentarium. De tweede fase is religieus-cultureel. Hopkins sluit zich aan bij de stroming van *new historicism* omdat hij meent dat literaire bronnen niet geïsoleerd zijn maar een product zijn van de context waarin ze zijn gemaakt. Geheel in de stijl van de nieuwe historisten legt hij daarbij meer nadruk op een antropologische manier van vragen stellen. In deze fase gaat Hopkins zich ook meer bedienen van een narrativistische presentatievorm, waarmee hij zich binnen de groep *new cultural historians* plaatst die Lawrence Stone beschreef in zijn bekende artikel 'The revival of narrative' uit 1979.

De twee fasen zijn echter *ogenschijnlijke* fasen. Hopkins' leven en zijn carrière zijn net zo min contingent als andere historische gebeurtenissen. Door de manier waarop ik de feiten heb geordend lijkt deze fasering aannemelijk, maar in werkelijkheid mag van een fasering geen sprake zijn. Zo zijn Hopkins' publicaties vanaf 1985 niet allemaal empathisch en narrativistisch. Of, is zijn werk van vóór die tijd niet alleen maar sociologisch. De ontwikkeling van een bepaalde methode is een levenslang proces. Het enige dat onveranderd blijft, is het fundament waarop de methode kan worden gebouwd. Bij Hopkins is dat fundament een combinatie van zijn verzet tegen het encyclopedisch positivisme en zijn socratische methode. Het artikel 'Christian number and its implications' uit 1998 illustreert mijn ideeën over de continuïteit en veranderlijkheid van Hopkins' methodologie. In dit artikel gebruikt hij namelijk de methodes uit beide 'fasen' door elkaar heen. Zijn betoog is sociologisch, antropologisch en historisch vanwege de toepassing van methodes als structuralisme, *thick description* en hermeneutiek. Een scheiding tussen deze tradities blijkt niet op te gaan.

Alleen de kern van Hopkins' methodologie blijft onveranderd en alleen wat daarop wordt gebouwd is aan slijtage en verandering onderhevig. Hieruit volgt de logische conclusie dat Hopkins onmiskenbaar gevoelig blijkt te zijn geweest voor trends en ontwikkelingen in zijn (nabije) omgeving. Deze conclusie is geen verrassing omdat we eerder al vaststelden dat de methodologische verschillen tussen disciplines aangeleerd zijn. Als we academisch denken moeten leren, zullen we moeten open staan voor actieve en passieve invloeden. Actieve beïnvloeding is het gevolg van onderwijs. De leermeesters van Hopkins' drukten allen hun stempel op de manier waarop hij de Romeinse geschiedenis benaderde. Moses Finley deed dat bijvoorbeeld door zijn pupil om te laten scholen tot socioloog en Norbert Elias deed dat vervolgens met zijn colleges over sociale ontwikkeling. Passieve beïnvloeding vindt plaats vanuit de directe omgeving. We zagen al dat Hopkins hier wat betreft zijn onderwerpskeuze gevoelig voor was, bijvoorbeeld met de congressen die het tijdschrift *Past & Present* organiseerde in de periode 1963-1975. Het voorbeeld van anderen geeft stof tot nadenken en kan leiden tot nieuwe inzichten. In het geval van Hopkins was het werk van onder andere werk Talcott Parsons, maar bijvoorbeeld ook van Michel Foucault en Stephen Greenblatt een belangrijke inspiratiebron.

Al met al blijkt het moeilijk om een eenduidige conclusie te formuleren over Hopkins' aandeel in veranderingen op een grotere schaal. Hij trad actief in de voetsporen van zijn leermeesters en volgde het pad zoals het was uitgestippeld door zijn passieve voorbeelden. Op basis hiervan lijkt hij vooral een *trendwatcher* te zijn geweest. Echter, als we kijken naar de periode waarin hij zich primair bediende van een sociaal-wetenschappelijke methode lijkt hij juist een pionier. Zeker binnen het oud-historische vakgebied waren zijn publicaties hun tijd vooruit. Hugo Jones en

Moses Finley spraken wel veel over demografie maar het was Hopkins die er als eerste over publiceerde.²⁴¹ Terugkijkend op alles wat hierboven passeerde, lijkt eigenlijk maar één conclusie gerechtvaardigd: Hopkins' carrière, reputatie en oeuvre zijn te divers om in een hokje te stoppen. Toch is er een hokje waarin hij past. In het vierde hoofdstuk werd duidelijk dat de algemene trend in de geschiedwetenschap 'verandering' heet. Eerst was er ruimte voor en behoefte aan sociaal-wetenschappelijke methodes, zoals de opkomst van de *Annales*-school liet zien. Later ontstond er behoefte aan minder waarheidspretenties. Geschiedwetenschap veranderde in geschiedschrijving. De historicus wilde niet verklaren, maar deed een persoonlijke suggestie van hoe het verleden er misschien uit heeft gezien. Hopkins was voor geen van beide bewegingen immuun, hij deed wat *fashionable* was. Anders gesteld, hij paste ongeacht de veranderlijke methodologische voorkeuren binnen het oud-historische vakgebied altijd in het tijdsbeeld. In zijn jonge jaren was hij een pionier, later verplichtte zijn functie als hoogleraar aan een degelijke universiteit hem pas op de plaats te maken.

Keith Hopkins gebruikte steevast een culinaire metafoor wanneer hij zijn visie op het historisch ambacht gaf:

[...] being an ancient historian ought to be rather like being a chef. I don't think a chef would say that the quality of the food is the quality of the materials and nothing more. The best cooking is transformative.²⁴²

Deze metafoor lijkt niet alleen te gelden voor de taak van de oud-historicus, maar eveneens voor zijn werk. Terugkijkend op de bespreking van Hopkins' intellectuele leven lijkt zijn aandeel in de geschiedwetenschappelijke ontwikkelingen beduidend meer dan de som der delen van zijn publicaties. Zijn ontwikkeling verliep daarbij langs een weg die ik aan de hand van een voorbeeld van de geschiedfilosoof Isaiah Berlin wil verduidelijken. Berlin verdeelde in zijn boek *The hedgehog and the fox* schrijvers en denkers over twee categorieën, egels en vossen.²⁴³ De idee is: 'de vos weet heel veel dingen, maar de egel weet één ding heel erg zeker'. Simpel gesteld proberen vossen veel doelen tegelijk te verwezenlijken en weten zij hoe complex de wereld is. Egels daarentegen vereenvoudigen de complexe wereld tot een centraal idee aan de hand van een verenigend en sturend basisprincipe. De klassieke ontwikkeling verloopt van de egel naar de vos. En, ook Hopkins' ontwikkeling verliep zo. Aanvankelijk probeerde hij met een functionalistische aanpak inzicht te krijgen in processen die zich in de Romeinse geschiedenis voltrokken. Hij reduceerde de expansie en de gevolgen van de veroveringen in de Republiek tot een stroomdiagram (zie figuur 2), maar later zei hij: 'I prefer my history detailed [...] insightful rather than schematic with illustrations which purport to prove'.²⁴⁴ De egel was veranderd in een vos.

---

²⁴¹ Harris, 'Morris Keith Hopkins', 86-87.

²⁴² Sharlet, 'Recovering the passion', 19. Ook in het interview met Gijs Moes haalt hij deze metafoor aan. Moes, 'Interview met Keith Hopkins', 39.

²⁴³ Isaiah Berlin, *The hedgehog and the fox: an essay on Tolstoy's view of history* (New York 1966).

²⁴⁴ Osborne, 'Keith Hopkins', 3.

Bibliografie²⁴⁵

- ✓ Hopkins, M.K., 'Social mobility in the Later Roman empire: the evidence of Ausonius', *CQ* 11 (1961) 239-249.
- ✓ Hopkins, K., 'Eunuchs in politics in the Later Roman empire', *PCPhS* 189 (1963) 62-80 (later aangepast opgenomen als vierde hoofdstuk in *Conquerors and Slaves*).
- ✓ Hopkins, M.K., 'The age of Roman girls at marriage', *Population Studies* 18 (1964-5) 309-327.
- ✓ Hopkins, K., 'Elite mobility in the Roman empire', *Pe&P* 32 (1965) 12-26. Herdrukt in: M.I. Finley (ed.), *Studies in ancient society* (Londen 1974) 103-120.
- ✓ Hopkins, K., 'Contraception in the Roman empire', *CSSH* 8 (1965) 124-151.
- ✓ Hopkins, K., 'A textual emendation in a fragment of Musonius Rufus: a note on contraception', *CQ* 15 (1965) 72-74.
- ✓ Hopkins, K., 'Civil-military relations in developing countries', *British Journal of Sociology* 17 issue 2 (1966) 165-182.
- ✓ Hopkins, K., 'Slavery in Classical antiquity', in: A. de Reuck en J. Knight (eds.), *Caste and race: comparative approaches* (Londen 1966) 166-177.
- ✓ Hopkins, K., 'On the probable age-structure of the Roman population', *Population Studies* 20 (1966-7) 245-264.
- ✓ Hopkins, K., 'Structural differentiation in Rome (200-31 BC): the genesis of an historical bureaucratic society', in: I.M. Lewis (ed.), *History and social anthropology* (Londen 1968) 63-79.
- ✓ Hopkins, K., 'Public and private housing in Hong Kong', in: D.J. Dwyer (ed.), *The city as a centre of change in Asia* (Hongkong 1971) 200-215.
- ✓ Hopkins, K., 'Preface', in: K. Hopkins, (ed.), *Hong Kong: the industrial colony. A political, social and economic survey* (Hongkong 1971) xi-xv.
- ✓ Hopkins, K., 'Housing the poor', in: K. Hopkins, (ed.), *Hong Kong: the industrial colony. A political, social and economic survey* (Hongkong 1971) 271-335.
- ✓ Hopkins, K., 'Classicists and sociologists', *TLS* (31 maart 1972) 355-356.
- ✓ Hopkins, K., *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978).
- ✓ Hopkins, K., 'Economic growth and towns in Classical antiquity', in: P. Abrams en E.A. Wrigley (eds.), *Towns in societies* (Cambridge 1978) 35-77.
- ✓ Hopkins, K., 'Brother-sister marriage in Roman Egypt', *CSSH* 22 (1980) 303-354.
- ✓ Hopkins, K., 'Taxes and trade in the Roman empire', *JRS* 70 (1980) 101-125.
- ✓ Hopkins, K., *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983).
- ✓ Hopkins, K., 'Murderous games. Gladiatorial contests in ancient Rome', *History Today* 33 issue 6 (1983) 16-22.

---

²⁴⁵ Alle tijdschrifttitels zijn afgekort zoals in l'Année Philologique.

- ✦ Hopkins, K., Garnsey, P., Whittaker, C.R. (eds.), *Trade in the ancient economy* (Londen 1983) ix-xxv.
- ✦ Hopkins, K., 'Models, ships and staples', in P. Garnsey and C.R. Whittaker (eds.), *Trade and Famine* (Cambridge 1983) 84-109.
- ✦ Hopkins, K., 'Graveyards for historians', in: F. Hinard (ed.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain* (Caen 1987) 113-126.
- ✦ Hopkins, K., 'Seven missing papers', in : J. Andraeu en H. Bruhns (eds.), *Parenté et stratégies familiales dans l'antiquité romaine*. Actes de la table ronde des 2-4 octobre 1986, *Collection de l'École française de Rome* (Rome 1990) 623-630.
- ✦ Hopkins, K., 'Conquest by book', in: M. Beard *et al*, *Literacy in the Roman world; Journal of Roman Archaeology*, supplement 3 (Ann Arbor 1991) 133-158.
- ✦ Hopkins, K., 'Novel evidence for Roman slavery', *Pe&P* 138 (1993) 3-27 herdrukt in: R. Osborne (ed.), *Studies in Ancient Greek and Roman Society* (Cambridge 2004) 206-225.
- ✦ Hopkins, K., 'Everyday life for the Roman schoolboy', *History Today* 43 issue 10 (1993) 26-30.
- ✦ Hopkins, K., 'Rome, taxes, rents and trade', *Kodai* 6/7 (1995/6) 41-75, herdrukt in W. Scheidel en S. von Reden (eds.), *The ancient economy* (Edinburgh 2002) 190-230.
- ✦ Hopkins, K., 'Christian number and its implications', *J ECS* 6 issue 2 (1998) 185-226.
- ✦ Hopkins, K., *A world full of gods: Pagans, Jews and Christians in the Roman empire* (Cambridge 1999).
- ✦ Hopkins, K., *On the political economy of the Roman empire* (2000) Conference paper www.stanford.edu/group/sshi/empires/hopkins.pdf
- ✦ Hopkins, K. en Beard, M., *The Colosseum* (Londen 2005).

Recensies door Hopkins

- ✦ Hopkins, K., 'K.M. Stamp, The peculiar institution', *Population Studies* 18 issue 1 (1964) 204-205.
- ✦ Hopkins, K., 'Classic deshabelle' (book review: R. Flacelière, *Daily life in Greece at the time of Pericles*), *New Society: the social science weekly* 5 issue 129 (1965) 26.
- ✦ Hopkins, K., 'J. Vogt, Sklaverei und Humanität: Studien zur Antiken Sklaverei und ihrer Forschung', *JRS* 57 (1967) 259-260.
- ✦ Hopkins, K., 'P.A. Brunt, Italian manpower 225 BC-AD 14', *JRS* 62 (1972) 192-193.
- ✦ Hopkins, K., 'The city in communist China', *The China Quarterly* 52 (1972) 752-754.
- ✦ Hopkins, K., 'Demography in Roman history', *Mnemosyne* 27 (1974) 77-78.
- ✦ Hopkins, K., 'Rules of evidence' (book review: F. Millar, *The emperor in the Roman world*), *JRS* 68 (1978) 178-186.
- ✦ Hopkins, K., 'Daily bread', *History Today* 36 issue 10 (1986) 58.
- ✦ Hopkins, K., 'Rhetoricians rule... or bishops bamboozle', *TLS* 4699 (1993) 11.
- ✦ Hopkins, K., 'The truly Roman? Soft and hard versions of the Empire', *TLS* 4750 (1994) 4.
- ✦ Hopkins, K., 'Past alternative', *TLS* 4846 (1996) 29.

- ↙ Hopkins, K., 'The numbers game. Erotic play in a Roman bath-house', *TLS* 4881 (1996) 5-6.
- ↙ Hopkins, K., 'Who cares about Corax?', *TLS* 4898 (1997) 6-7.
- ↙ Hopkins, K., 'All off and all in', *TLS* 5039 (1999) 36.
- ↙ Hopkins, K., 'Popular digest', *TLS* 4996 (1999) 22.
- ↙ Hopkins, K., 'The temple replaced. Jewish rebellion and renewal through the rabbinate', *TLS* 5064 (2000) 4-5.
- ↙ Hopkins, K., 'Mind the gap', *TLS* 5105 (2001) 3.
- ↙ Hopkins, K., 'The changing of the temples', *TLS* 5187 (2002) 23.

Algemene bibliografie

- ↙ Abrams, P., 'History, sociology, historical sociology', *P&P* 87 (1980) 3-16.
- ↙ Abrams, P., *Historical sociology* (Near Shepton Mallet 1982).
- ↙ Ankersmit, F.R., *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984).
- ↙ Ankersmit, F.R., *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie* (Kampen 1996).
- ↙ Aston, T.H., 'Past and Present numbers 1-50', *P&P* 50 (1971) 3.
- ↙ Aylmer, G.E. en Adamson, A., 'History, sociology and social anthropology', *P&P* 27 (1964) 102-108.
- ↙ Badian, E., 'Figuring out Roman slavery', *JRS* 72 (1982) 164-169.
- ↙ Banks, J.A., 'From universal history to historical sociology', *British Journal of Sociology* 40 issue 4 (1989) 521-543.
- ↙ Bentley, M., *Modern historiography. An introduction* (Londen en New York 2002).
- ↙ Berlin, I., *The hedgehog and the fox: an essay on Tolstoy's view of history* (New York 1966).
- ↙ Boer, W. den, 'Demography in Roman history: facts and impressions', *Mnemosyne* 26 (1973) 29-46.
- ↙ Boer, W. den, 'Republican Rome and the demography of Hopkins', *Mnemosyne* 27 (1974) 79-82.
- ↙ Bowman, A.K., 'Keith Hopkins, *Conquerors and slaves*', *Social History* 5 issue 2 (1980) 291-293.
- ↙ Breisach, E., *Historiography. Ancient, medieval & modern* (Chicago en Londen 1994²).
- ↙ Brunt, P.A., *Italian Manpower 225BC-AD 14* (Oxford 1971).
- ↙ Brunt, P.A., 'Nobilitas and novitas', *JRS* 72 (1982) 1-18.
- ↙ Burke, P., *Sociology and history* (London 1980).
- ↙ Burke, P., 'Review essay: historical sociology', *American Journal of Sociology* 90 (1985) 905-908.
- ↙ Burke, P., *The French historical revolution. The Annales school, 1929-1989* (Cambridge 1990)
- ↙ Burke, P., *History and social theory* (Cambridge 1996).
- ↙ Burke, P., 'Overture. The new history: its past and its future', in: P. Burke (ed.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001²) 1-24.
- ↙ Burton, G., 'The inheritance of the consulate in the Antonine period: a problem revisited', *Phoenix* 49 (1995) 218-231.

- ✧ Carlton, E., 'Death and renewal', *Sociology* 20 issue 1 (1986) 125-127.
- ✧ Christie, N. en Young, R., 'Reflections on the old and sterile debate: archaeology and history. What relationship?', in: *Medieval History* 4 (1996) 170-186.
- ✧ Cohen, G., 'The Colosseum', *Booklist* 102 issue 3 (2005) 18.
- ✧ Cohn, B.S., 'History and anthropology: the state of play', *CSSH* 22 (1980) 198-221.
- ✧ Collingwood, R.G., *The idea of history* (Oxford 1993 (herziene uitgave) – 1946¹).
- ✧ Culham, P., 'Trade in the ancient economy', *CB* 61 issue 2 (1985) 39-40.
- ✧ Edwards, C. en Woolf, G., *Rome the cosmopolis* (Cambridge 2003).
- ✧ Egan, A., 'Letting history speak', *America* 185 issue 5 (2001) 27-28.
- ✧ Finley, M.I., 'Death and renewal', *London Review of Books* 5 issue 24 (1983) 14.
- ✧ Finley, M.I., *The ancient economy* (Londen 1999 (herziene uitgave) – 1973¹).
- ✧ Fowler, D.P. en Fowler, P.G., 'Literary theory and classical studies', *Oxford Classical Dictionary* (Oxford 1996³) 871-874.
- ✧ Friedländer, L., *Sittengeschichte Roms* (Leipzig 1922).
- ✧ Frier, B., 'Roman life expectancy: Ulpian's evidence', *HSPb* 86 (1982) 213-251.
- ✧ Frier, B.W., 'Trade in the ancient economy', *Business History Review* 58 issue 4 (1984) 628-630.
- ✧ Harris, W.V., 'Death and renewal', *The Journal of Interdisciplinary History* 17 issue 2 (1986) 442-445.
- ✧ Harris, W.V., *Ancient literacy* (Cambridge 1989).
- ✧ Hekster, O., 'Eersteklas oudheid', *De Volkskrant* (5 januari 2007) 23.
- ✧ Helmes-Hayes, R.C., 'From universal history to historical sociology: by J.A. Banks – a critical comment', *British Journal of Sociology* 43 issue 3 (1992) 333-344.
- ✧ Hill, C. *et al.*, 'Origin and early years', *P&P* 100 (1983) 3-14.
- ✧ Hobsbawm, E., 'The revival of narrative: some comments', *P&P* 86 (1980) 3-8.
- ✧ Hufton, O., 'Fernand Braudel', *P&P* 112 (1986) 208-213.
- ✧ Iggers, G.G., *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge* (Hanover 1997).
- ✧ Iggers, G.G., 'The professionalization of historical studies and the guiding assumptions of modern historical thought', in: L. Kramer and S. Maza (eds.), *A companion to western historical thought* (Oxford 2002) 225-242.
- ✧ Jenkins, K., *Re-thinking history* (Londen en New York 1991).
- ✧ Jenkins, K., *On 'What is history?' From Carr and Elton to Rorty and White* (Londen en New York 1995).
- ✧ Jongman, W., *The economy and society of Pompeii* (Amsterdam 1988).
- ✧ Jonker, E., *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
- ✧ Jonker, E., *De geesteswetenschappelijke carroussel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006).
- ✧ Kinzig, W. alias Hartmut Nemo, 'Letter to Keith Hopkins', *ZAC* 4 (2000) 219-224.
- ✧ Le Goff, J., 'Later history', *P&P* 100 (1983) 14-28.
- ✧ Leppin, H., *Der Gnomon* 74 (2002) 157.
- ✧ Leslie Houlden, J., 'Mugged in Pompeii', *TLS* 5059 (2000) 27.
- ✧ Lyding Will, E., 'Trade in the ancient economy', *Archaeology* 37 issue 2 (1984) 67.

- ✓ MacMullen, R., *Paganism in the Roman empire* (New Haven 1981).
- ✓ MacMullen, R., *Christianizing the Roman empire* (New Haven 1984).
- ✓ MacMullen, R., 'Death and renewal', *AHR* 89 (1984) 741.
- ✓ Mah, H., 'German historical thought in the age of Herder, Kant, and Hegel', in: L. Kramer and S. Maza (eds.), *A companion to western historical thought* (Oxford 2002) 143-165.
- ✓ Mann, M., *The sources of social power* (Cambridge 1986).
- ✓ Massie, A., 'Theatre of cruelty', *The Spectator* 19-03 (2005) 33.
- ✓ McGregor, M.F., 'Trade in the ancient economy', *The International History Review* 7 (1985) 318-319.
- ✓ Minnen, P. van, 'Landbouw en het 'taxes-and-trade model' in Romeins Egypte', *Lampas* 31 issue 4 (1998) 290-305.
- ✓ Millar, F., *The emperor in the Roman world (31 BC – AD 337)* (Londen 1977).
- ✓ Millar, F., 'Death and renewal', *History* 70 issue 229 (1985) 273-274.
- ✓ Moes, G., 'Ik ben een kok, geen vertaler. Interview met Keith Hopkins', *Skript* 11 (1989) 35-42.
- ✓ Moran, J., *Interdisciplinarity* (Londen en New York 2002).
- ✓ Morris, I., 'Foreword', in: M.I. Finley, *The ancient economy* (Londen 1999 – updated edition) ix-xxxvi.
- ✓ Neusner, J., 'Misrepresenting the Talmuds: two current issues', *The Review of Rabbinic Judaism* 6 issue 2-3 (2003) 348-369.
- ✓ Oden Jr., R.A., 'Up from heathendom', *New York Times Book Review* 105 issue 51535 (2000) 28.
- ✓ Parsons, T., *Societies: evolutionary and comparative perspectives* (New Jersey 1966).
- ✓ Paulus, C.G., 'Death and renewal', *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 103 (1986) 514-525.
- ✓ Pleket, H.W., 'Tussen Rostovtzeff en Finley', *Lampas* 31 issue 4 (1998) 276-289.
- ✓ Price, S.R.F., *Rituals and Power: the Roman imperial cult in Asia Minor* (Cambridge 1984).
- ✓ Reddy, W.M., 'Anthropology and the history of culture', in: L. Kramer and S. Maza (eds.), *A companion to western historical thought* (Oxford 2002) 277-296.
- ✓ Runciman, W.G., 'The sociologist and the historian', *JRS* 76 (1986) 259-265.
- ✓ Scheidel, W., 'Roman age structure: evidence and models', *JRS* 91 (2001) 1-26.
- ✓ Scobie, A., 'Slums, sanitation, and mortality in the Roman world', *Klio* 68 (1986) 399-433.
- ✓ Sharlet, J., 'Recovering the passion of early Christianity', *Chronicle of Higher Education* 46 issue 47 (2000) A19.
- ✓ Shaw, B.D., 'Sociological studies in Roman history. Volume 1 and 2', *The American Journal of Sociology* 92 issue 1 (1986) 195-198.
- ✓ Shaw, B.D., 'The age of Roman girls at marriage: some reconsiderations', *JRS* 77 (1987) 30-46.
- ✓ Simmons, R., 'The Colosseum', *Library Journal* 130 issue 13 (2005) 108.
- ✓ Slaughter, C., 'Death and renewal', *Sociological Review* 32 (1984) 627-629.
- ✓ Smith, N., 'The Colosseum', *Geographical* 77 issue 3 (2005) 87.
- ✓ Sombart, W., *Der moderne Kapitalismus I* (München 1906).
- ✓ Southern, P., *Augustus* (Londen en New York 2001).

- ✧ Stark, R., *The rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus movement became the dominant religious force in the western world in a few centuries* (Princeton 1996).
- ✧ Ste. Croix, G.E.M. de, 'Why were the early Christians persecuted?', *P&P* 26 (1963) 6-38.
- ✧ Stewart, Z., 'Conquerors and slaves', *AHR* 85 (1980) 97-98.
- ✧ Stoianovich, T., *French historical method. The Annales paradigm* (New York 1976).
- ✧ Stone, L., 'The revival of narrative: reflections on a new old history', *P&P* 85 (1979) 3-24.
- ✧ Temin, P., 'A world full of gods: the strange triumph of Christianity', *Journal of Interdisciplinary History* 33 issue 1 (2002) 102-103.
- ✧ Theissen, G., *Der Schatten des Galiläers: historische Jesusforschung in erzählender Form* (München 1986) vertaald als *The shadow of the Galilean: the quest of the historical Jesus in narrative form* (Londen 2001).
- ✧ Thirsk, J., 'Social mobility', *P&P* 32 (1965) 3-11.
- ✧ Tollebeek, J., 'Het essay. Geschiedschrijving zonder vanzelfsprekendheid', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels, *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 259-280.
- ✧ Tosh, J., *The pursuit of history* (Londen 2002³).
- ✧ Treggiari, S., 'Death and renewal', *The American Journal of Philology* 106 (1985) 256-262.
- ✧ Vivian, T., 'A world full of gods', *Anglican Theological Review* 83 issue 3 (2001) 634.
- ✧ White, H., *Tropics of discourse* (Baltimore 1978).
- ✧ Witcher, B., 'Trade in the ancient economy', *Journal of Marketing* 49 issue 2 (1985) 152-153.
- ✧ Wright, J.K., 'Historical thought in the era of the enlightenment', in: L. Kramer and S. Maza (eds.), *A companion to western historical thought* (Oxford 2002) 123-142.

Necrologiën

- ✧ 'Obituary', *Figurations 21* (Newsletter of the Norbert Elias Foundation) (juni 2004) <http://www.usyd.edu.au/su/social/elias/fig/fig21.pdf>
- ✧ 'Professor Keith Hopkins', *Telegraph.co.uk* (17-03-2004) <http://www.telegraph.co.uk/news/main.jhtml?xml=/news/2004/03/17/db1701.xml&Sheet=/portal/2004/03/17/ixportal.html>
- ✧ 'Professor Keith Hopkins. Writing the unorthodox history of the Roman empire from the bottom up', *The Times* (25 maart 2004) <http://www.timesonline.co.uk/newspaper/0,,173-1050011,00.html>
- ✧ Burton, G., 'Keith Hopkins. Historian who revolutionised the approach to ancient history', *The Guardian* (29 maart 2004) <http://education.guardian.co.uk/obituary/story/0,12212,1180272,00.html>
- ✧ Harris, W.V., 'Morris Keith Hopkins 1934-2004', *Proceedings of the British Academy – Bibliographical memoirs of fellows IV* (Oxford 2005) 81-105.
- ✧ Kelly, C., 'Obituary: Professor Keith Hopkins', *The London Independent* (24 maart 2004) http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qn4158/is_20040324/ai_n12775312
- ✧ Osborne, R., 'Keith Hopkins', *P&P* 185 (2004) 3-7.
- ✧ Robertson, C., 'Keith Hopkins, 69, historian with an unusual approach, is dead', *The New York Times* 153 (15 maart 2004)

<http://www.nytimes.com/2004/03/15/books/15HOPK.html?ex=1162357200&en=351f3a4c5e2391fe&ei=5070>

- ✦ Westergaard, J., 'Professor Keith Hopkins', *Network Newsletter of the British Sociological Association* 88 (2004) 32

http://www.britisoc.co.uk/NR/rdonlyres/5B783CBF-0B96-4776-8A47-2528C0C8C079/40/Network_88_Summer_2004.pdf

Appendix I   Jaartallen

---

20 juni 1934	geboren in Sutton, Surrey
1941-1952	Brentwood School
1952	studie Klassieken aan King's College, Cambridge
1953	vertegenwoordiger van G-B in V.S. bij <i>world high school forum</i>
1955	diensttijd bij Royal Navy
1957	seminar van Hugo Jones en Moses Finley jaar studie aan University of Illinois
1959	state studentship & Henry Arthur Thomas Studentship
1960	aanvang promotie onder begeleiding Hugo Jones – nooit voltooid
1961	publicatie eerste artikel 'Social mobility in the Later Roman Empire: the evidence of Ausonius' in <i>Classic Quarterly</i>
1961-1963	aanstelling als <i>junior lecturer</i> sociologie aan de University of Leicester onder de hoede van Norbert Elias
1963	huwelijk met Juliet Phelps Brown
1963-1967	fellowship King's College, Cambridge
1963-1967	<i>assistent lecturer</i> aan de London School of Economics, vanaf 1964 <i>lecturer</i>
1964-1967	redactielid van <i>British Journal of Sociology</i>
1966	sociologische publicatie: 'Civil-military relations in developing countries' in <i>British journal of sociology</i>
1967-1969	hoogleraar sociologie in Hongkong
1969	benoeming tot member van het <i>Institute of Advanced Studies</i> in Princeton
1970	Hugo Jones overlijdt en wordt opgevolgd door Moses Finley
1970-1972	werkzaam bij de London School of Economics
1972-1999	opgenomen in de redactie van <i>Past & Present</i>
1972-1985	aanstelling sociologie en antropologie hoogleraar aan Brunel University
1973	publicatie van Finleys <i>The Ancient economy</i>
1974	<i>visiting professor</i> aan de University of Pennsylvania
1974-1975	tweede benoeming tot lid van het <i>Institute of Advanced Studies</i> in Princeton
1977	verzorgt op uitzonderlijke jonge leeftijd de Gray Lectures in Cambridge
1978-1983	diverse publicaties over antieke economie naar aanleiding van Finley
1978	publicatie van <i>Conquerors and slaves. Sociological studies in Ancient history. Volume I</i>
1978-1979	Finley wordt in Cambridge opgevolgd door John Crook
1979	<i>visiting professor</i> aan UCLA
1980	publicatie van 'Taxes and trade in the Roman Empire' in <i>JRS</i>
1981-1985	aanstelling als <i>dean of the faculty of social sciences</i>
1983	publicatie van <i>Death and renewal. Sociological studies in Ancient history. Volume II</i>
1983	uitzonderlijke derde benoeming tot lid van het <i>Institute of Advanced Studies</i> in Princeton

1984	benoemd tot <i>Fellow of the British Academy</i>
1985-2001	benoemd tot leerstoel oude geschiedenis in Cambridge
1986	Moses Finley overlijdt
1989	scheiding van Juliet Phelps Brown
1989-1990	onderzoek voor <i>The price of peace</i> (deel 3 van de <i>Sociological studies in ancient history</i>) stopt
1991	huwelijk met Jennifer Simmons
1992	het project <i>A world full of gods</i> wordt groots opgezet
1998	bewijst status als socioloog met de publicatie van 'Christian number and its implications' in <i>Journal of early Christian studies</i>
1999	publicatie van <i>A world full of gods: Pagans, Jews and Christians in the Roman Empire</i>
1999	aanstelling als Vice-Provoost van King's College, Cambridge
1999	geeft positie op bij <i>Past & Present</i>
2001	wordt in Cambridge opgevolgd door Robin Osborne
2003	publicatie als eerbetoon aan Hopkins: <i>Rome the cosmopolis</i> . Samenstelling door Greg Woolf en Catherine Edwards
8 maart 2004	Hopkins overlijdt op 69-jarige leeftijd
2005	postume publicatie van <i>The Colosseum</i> , bewerkt door Mary Beard

Appendix II   Publicaties

- ✓ Hopkins, K., 'Social mobility in the Later Roman empire: the evidence of Ausonius', *CQ* 11 (1961) 239-249.
- ✓ Hopkins, K., *The Later Roman aristocracy: a demographic profile* (unpublished fellowship dissertation).
- ✓ Hopkins, K., 'Eunuchs in politics in the Later Roman empire', *PCPhS* 189 (1963) 62-80 (later aangepast opgenomen als vierde hoofdstuk in *Conquerors and Slaves*).
- ✓ Hopkins, K., 'The age of Roman girls at marriage', *Population Studies* 18 (1964-5) 309-327.
- ✓ Hopkins, K., 'Elite mobility in the Roman empire', *P&P* 32 (1965) 12-26 Herdrukt in: M.I. Finley (ed.), *Studies in Ancient society* (Londen 1974) 103-120.
- ✓ Hopkins, K., 'Contraception in the Roman Empire', *CSSH* 8 (1965) 124-151.
- ✓ Hopkins, K., 'A textual emendation in a fragment of Musonius Rufus: a note on contraception', *CQ* 15 (1965) 72-74.
- ✓ Hopkins, K., 'Civil-military relations in developing countries', *British Journal of Sociology* 17 issue 2 (1966) 165-182.
- ✓ Hopkins, K., 'Slavery in classical antiquity', in: A. de Reuck en J. Knight (eds.), *Caste and race: comparative approaches* (Londen 1966) 166-177.
- ✓ Hopkins, K., 'On the probable age-structure of the Roman population', *Population Studies* 20 (1966-7) 245-264.
- ✓ Hopkins, K., 'Structural differentiation in Rome (200-31 BC): the genesis of an historical bureaucratic society', in: I.M. Lewis (ed.), *History and social anthropology* (Londen 1968) 63-79.
- ✓ Hopkins, K., 'Public housing policy in Hong Kong', *Gazette of the University of Hong Kong* (supplement van 21 mei 1969).
- ✓ Hopkins, K., 'Public and private housing in Hong Kong', in: D.J. Dwyer (ed.), *The city as a centre of change in Asia* (Hongkong 1971) 200-215.
- ✓ Hopkins, K., 'Preface', in: K. Hopkins, (ed.), *Hong Kong: the industrial colony. A political, social and economic survey* (Hongkong 1971) xi-xv.
- ✓ Hopkins, K., 'Housing the poor', in: K. Hopkins, (ed.), *Hong Kong: the industrial colony. A political, social and economic survey* (Hongkong 1971) 271-335.
- ✓ Hopkins, K., 'Classicists and sociologists', *TLS* (31 maart 1972) 355-356.
- ✓ Hopkins, K., *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history. Volume I* (Cambridge 1978).
- ✓ Hopkins, K., 'Economic growth and towns in Classical antiquity', in: P. Abrams en E.A. Wrigley (eds.), *Towns in societies* (Cambridge 1978) 35-77.
- ✓ Hopkins, K., 'Brother-sister marriage in Roman Egypt', *CSSH* 22 (1980) 303-354.
- ✓ Hopkins, K., 'Taxes and trade in the Roman Empire (200 BC-AD 400)', *JRS* 70 (1980) 101-125.
- ✓ Hopkins, K., *Death and renewal. Sociological studies in Roman history. Volume II* (Cambridge 1983).

- ✓ Hopkins, K., 'Murderous games. Gladiatorial contests in ancient Rome', *History Today* 33 issue 6 (1983) 16-22.
- ✓ Hopkins, K., Garnsey, P., Whittaker, C.R. (eds.), *Trade in the ancient economy* (Londen 1983) ix-xxv.
- ✓ Hopkins, K., 'Models, ships and staples', in P.Garnsey and C.R.Whittaker (eds.), *Trade and famine* (Cambridge 1983) 84-109.
- ✓ Hopkins, K., 'Graveyards for historians', in: F. Hinard (ed.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain* (Caen 1987) 113-126.
- ✓ Hopkins, K., 'Seven missing papers', in : J. Andraeu en H. Bruhns (eds.), *Parenté et stratégies familiales dans l'antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2-4 octobre 1986, CEFR* (Rome 1990) 623-630.
- ✓ Hopkins, K., 'Conquest by book', in: M. Beard *et al*, *Literacy in the Roman world; Journal of Roman Archaeology*, supplement 3 (Ann Arbor 1991) 133-158.
- ✓ Hopkins, K., 'Novel evidence for Roman slavery', *P&P* 138 (1993) 3-27 herdrukt in: R. Osborne (ed.), *Studies in ancient Greek and Roman society* (Cambridge 2004) 206-225.
- ✓ Hopkins, K., 'Everyday life for the Roman schoolboy', *History Today* 43 issue 10 (1993) 26-30.
- ✓ Hopkins, K., 'Rome, taxes, rents and trade', *Kodai* 6/7 (1995/6) 41-75, herdrukt in W. Scheidel en S. von Reden (eds.), *The ancient economy* (Edinburgh 2002) 190-230.
- ✓ Hopkins, K., 'Christian number and its implications', *JECs* 6 issue 2 (1998) 185-226.
- ✓ Hopkins, K., *A world full of gods: Pagans, Jews and Christians in the Roman empire* (Cambridge 1999).
- ✓ Hopkins, K., 'Rents, taxes, trade and the city of Rome', in: E. Lo Cascio (ed.), *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica* (Bari 2000) 253-67.
- ✓ Hopkins, K. en Beard, M., *The Colosseum* (Londen 2005).
- ✓ Hopkins, K., 'The political economy of the Roman Empire', in: I. Morris en W. Scheidel (eds.), *The dynamics of ancient empires* (nog in druk).

Recensies door Hopkins

- ✓ Hopkins, K., 'K.M. Stamp, The peculiar institution', *Population Studies* 18 issue 1 (1964) 204-205.
- ✓ Hopkins, K., 'Classic deshabelle' (book review: R. Flacelière, Daily life in Greece at the time of Pericles), *New Society: the Social Science Weekly* 5 issue 129 (1965) 26.
- ✓ Hopkins, K., 'J. Vogt, Sklaverei und Humanität: Studien zur Antiken Sklaverei und ihrer Forschung', *JRS* 57 (1967) 259-260.
- ✓ Hopkins, K., 'P.A. Brunt, Italian manpower 225 BC-AD 14', *JRS* 62 (1972) 192-193.
- ✓ Hopkins, K., 'The city in communist China', *The China Quarterly* 52 (1972) 752-754.
- ✓ Hopkins, K., 'Demography in Roman history', *Mnemosyne* 27 (1974) 77-78.
- ✓ Hopkins, K., 'Rules of evidence' (book review: F. Millar, The emperor in the Roman world), *JRS* 68 (1978) 178-186.
- ✓ Hopkins, K., 'Daily bread', *History Today* 36 issue 10 (1986) 58.

- ✓ Hopkins, K., 'Rhetoricians rule... or bishops bamboozle', *TLS* 4699 (1993) 11.
- ✓ Hopkins, K., 'The truly Roman? Soft and hard versions of the empire', *TLS* 4750 (1994) 4.
- ✓ Hopkins, K., 'Past alternative', *TLS* 4846 (1996) 29.
- ✓ Hopkins, K., 'The numbers game. Erotic play in a Roman bath-house', *TLS* 4881 (1996) 5-6.
- ✓ Hopkins, K., 'Who cares about Corax?', *TLS* 4898 (1997) 6-7.
- ✓ Hopkins, K., 'All off and all in', *TLS* 5039 (1999) 36.
- ✓ Hopkins, K., 'Popular digest', *TLS* 4996 (1999) 22.
- ✓ Hopkins, K., 'The temple replaced. Jewish rebellion and renewal through the rabbinate', *TLS* 5064 (2000) 4-5.
- ✓ Hopkins, K., 'Mind the gap', *TLS* 5105 (2001) 3.
- ✓ Hopkins, K., 'The changing of the temples', *TLS* 5187 (2002) 23.